

Προβάλλοντας τους κρατίστους

Πρακτικές τιμησης και η δύναμη της εικόνας και του λόγου στην ελληνική πόλη της Αυτοκρατορικής περιόδου

Γεώργιος Κουκοβασίλης

Center for Hellenic Studies, Harvard University

giorgoskoukovasilis@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3041-8701

ABSTRACT

The political culture of the imperial-period Greek cities gave rise to a sophisticated system of civic honors. Such honors were bestowed upon both Roman officials and local worthies who acted as pillars of their communities. Within the context of imperial-period honorific culture, we observe the intensification of the honorific statue habit. Under this framework, the various institutions and executive bodies of the Greek cities developed a rich honorific vocabulary so as to buttress conduits of power and privilege. This article investigates public, eponymous, marble portraits, and their inscribed bases, from the Greek mainland. It focuses on the incorporation of mythological metaphors into the standard repertoire of public honorific language, as evinced by inscriptions engraved on statue bases. By looking closely at the relationship between specific statuary types and the claims of honorific language, I am examining the nuanced ways in which publicly decreed portraits complemented, embodied even, the impression conveyed by honorific inscriptions.

«Honour is the value of a person in his own eyes, but also in the eyes of his society. It is his estimation of his own worth, his claim to pride, but it is also the acknowledgement of that claim, his excellence recognized by society, his right to pride».
(Pitt-Rivers 1965, 21)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο πολιτισμός της ελληνορωμαϊκής Ανατολής διακρίθηκε για τον αριστοτεχνικό συνδυασμό γραπτού λόγου και εικόνας. Οι επισκέπτες και κάτοικοι των ελληνικών πόλεων των πρώτων μεταχριστιανικών αιώνων ευρίσκοντο σε διηλεκτική οπτική επαφή με μία πανστρατιά μαρμάρινων και χάλκινων αγαλμάτων Θεών, Ηρώων, αυτοκρατόρων και εξεχόντων ιδιωτών. Τέτοιου είδους *μόνιμα* δημόσια μνημεία αποτύπωναν με τον πλέον γλαφυρό τρόπο τόσο τη συλλογική ταυτότητα των κατά τόπους κοινοτήτων όσο και την προσωπική ακτινοβολία διακεκριμένων προσωπικοτήτων. Το παρόν άρθρο εξετάζει τιμητικούς ανδριάντες, οι οποίοι επιβιώνουν με τις ενεπίγραφες βάσεις τους και έχουν ανακαλυφθεί εντός ενός καταγεγραμμένου αρχαιολογικού πλαισίου. Συνάμα, λαμβάνεται υπόψιν το ιστορικό περιβάλλον της Ελλάδος των Αυτοκρατορικών χρόνων.

Η άνευ προηγουμένου πρωτοκαθεδρία του δημόσιου τιμητικού ανδριάντα, αναφερόμενου στις αρχαίες πηγές ως «εικών» και «ανδριάς», στην αισθητική εμπειρία της ελληνορωμαϊκής πόλης αποτελεί ιδιαιτερότητα της υπό συζήτηση εποχής, με έντονα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά (όσον αφορά τη σχετική αρχαία ορολογία, βλ. Keesling 2017β, 837–61· για την εντατικοποίηση της εν λόγω πρακτικής κατά

την Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Smith 1998, 56–93· Fejfer 2008, 16–72· Griesbach 2011, 77–110· Schröder 2011, 34–76· Dickenson 2017, 125–26· Dillon κ.ά. 2021). Κατά τη διάρκεια της ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, ήτοι μεταξύ του 2ου αι. π.Χ. και του ύστερου 1ου αι. π.Χ., σημειώνεται μία μεταβολή στο *modus operandi* των ελληνικών πόλεων. Συγκεκριμένα, παγιώνεται η επιρροή μίας διακριτής ανώτερης τάξης, τα μέλη της οποίας συχνά αναφέρονται στις συγκαταρκινές πηγές ως «άνδρες ἔνδοξοι», «ἄριστοι», «πρωτεύοντες», «ηγούμενοι» και «εὐεργέται» (βλ. Δίων Χρυσ. *Λόγοι* 31.165· Στράβ. 14. C 650.48· SEG 44: 1162· ὅσον αφορά τους «πρωτεύοντες» και «ενδόξους ἄνδρες», βλ. Engels 2005, 129–43· Zoumbaki 2008, 221–39). Δρώντας εντός του συμβατικού θεσμικού πλαισίου της κλασικής πόλης, τα οικονομικά εἴρωστα στρώματα εν τοις πράγμασι ἐπέιχαν θέση πυλώνα της συλλογικής ζωής. Ἡ προνομιούχος «αφρόκρεμα» των τοπικών κοινωνιών ἐγκαθίδρυσε συν τω χρόνῳ μία κάθετη ἐξουσιαστική σχέση με το λοιπὸ πολιτικὸ σῶμα, ἀξιοποιώντας τον θεσμό της εὐεργεσίας. Το ἐν λόγω ἀτυπο πολιτικὸ/κοινωνικὸ καθεστῶς προσέκτησε μόνιμο χαρακτήρα ἄμα τη ἐλευσει της ἀποκαλούμενης «*basse époque hellénistique*» (ο ὅρος ἀνήκει στον Louis Robert 1960, 344· βλ. ἐπίσης Gauthier 1984, 82–107).

Ἡ περί ου ο λόγος μεταλλαγὴ ἦταν ἀπότοκο σημαντικών ιστορικών ἐξελίξεων στην ἐυρύτερη περιοχή. Με την ἀπορρόφηση του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής Ἀνατολῆς ἀπὸ τη ρωμαϊκὴ πολεμικὴ μηχανή, ἤδη ἀπὸ τον 2ο αι. π.Χ., οἱ «πρωτεύοντες» ἐδρασαν ὡς ἐπαινετοὶ διαμεσολαβητές μεταξύ της νεοπαγούς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας και των τοπικών κοινωνιών που ἀντιπροσώπευαν (στον περίφημο λόγο-ἐγκώμιό του «Εἰς Ῥώμην», ο ῥήτορας Αἴλιος Ἀριστείδης (*Λόγοι* 26.64) ἐπαίρεται για τον ρόλο της ἀρχουσας τάξης ὡς «φρουροῦ» των πόλεων ἐλέω Ῥώμης· ἡ θεωρητικὴ συμβολὴ του Geoffrey de Ste. Croix (1981, 518–37) στο ζήτημα της ἐπικράτησης ἐντόπιων ολιγαρχιών, ὑπὸ την αἰγίδα της Ῥώμης, ἔχει ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφοράς για τη μελέτη της πολιτικῆς κουλτούρας των μετακλασικών ελληνικών πόλεων· βλ. ἐπίσης Woolf 1994, 124· Alston και van Nijf 2011β, 11–7· Ma 2024, 279–89). Μολαταῦτα, οἱ ἐν λόγω ἀστοὶ δὲν πρέπει ἐπ' οὐδενί να ἐκληφθῶν ὡς ἀπλοὶ ἐντολοδόχοι της Ῥώμης, που διαδραμάτισαν ἕναν καθαρὰ διαχειριστικὸ ρόλο. Ἀντ' αὐτοῦ, οἱ ἴδιοι φρόντισαν ἐπιμελῶς να προβληθῶν ὡς «*Ur-Bürger*» («πρωταρχικοὶ πολῖτες»), ὅπως θα λέγαμε ἀντλώντας ἀπὸ την ορολογία του γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, και παραδείγματα προς μίμησιν (στον Ροδιακὸ λόγο του, ο μέγας ῥήτορας και φιλόσοφος Δίων Χρυσόστομος Προύσης (31.162) διατείνεται με στόμφο πως οἱ κρατούντες «φαίνονται καλύτεροι ἀπὸ ὅλους τους ἄλλους» διαμέσου της ἐμπλοκῆς τους σε ὅλες τις ἐκφάνσεις της πολιτικῆς και θρησκευτικῆς ζωής).

Παρατηροῦμε, λοιπόν, πως ο καμβάς της συλλογικῆς ζωῆς της αυτοκρατορικῆς πόλης διαπνέεται ἀπὸ μία διακριτὰ ολιγαρχικὴ ἀντίληψη. Σε αὐτὸ το κλίμα, σημειώνεται μία ἐμφαση στον ἐντόπιο πατριωτισμό, την υψηλὴ καταγωγή και παιδεία, την κατοχὴ κληρονομικῶν ἱερατικών θέσεων και πολιτικῶν ἀξιωμάτων, καθὼς και την πρακτικὴ της εὐεργεσίας (βλ. van Bremen 1996, 300–2· Engels 2005, 142· Rizakis 2015, 143–60· Chaniotis 2018, 320–22· Ma 2024, 334–41). Προπαγανδίζοντας με συνέπεια τους εαυτοὺς τους ὡς *ipso facto* ἥρωες της πόλης, τα μέλη των ἀνωτέρων στρωμάτων της ελληνικῆς αυτοκρατορικῆς πόλης ἐνίσχυναν ἀποφασιστικὰ το πολιτικὸ κεφάλαιό τους και προωθοῦσαν μία πολιτισμικὴ ἀτζέντα. Ἐντὸς αὐτοῦ του πλαισίου, οἱ διαπρεπεῖς ἀστοὶ της ἐποχῆς ὀφείλαν να υπαγάγουν τη δημόσια εἰκόνα τους σε ἐπιτελεστικούς κανόνες, οἱ ὁποῖοι προήγαγαν τον κοινωνικὸ ἐξαιρετισμό (ἀναφορικά με την ἐννοια της «ἐπιτελεστικότητας»/*performativity* και τον κατεξοχὴν ἐπιτελεστικὸ χαρακτήρα του ἐλιτίστικου πολιτισμοῦ της ἐλληνορωμαϊκῆς πόλης, βλ. Gleason 1995, 159–68). Ἀυτὴ ἡ πολιτικὴ ἐτεροκαθορισμοῦ ἐδραίωνε το αἶσθημα «του ἀνήκειν» σε μία προνομιούχο «ομάδα», τα μέλη της ὁποίας μετεῖχαν σε ἕνα πλέγμα κοινῶν πολιτισμικῶν ἀξιών. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, οἱ πρακτικῆς τήμησης τέτοιων ἐπιφανῶν ἰδιωτῶν διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στην πολιτικὴ κόνιστρα της *Graecia Romana*.

Ἀπὸ τις ἀρχές του 4ου αι. π.Χ. και ἐφεξῆς, παρατηρεῖται ἡ συμπερίληψη του τιμητικοῦ ἀνδριάντα στις κορυφαῖες τιμές που μπορούσε να ἀπονέμει ἡ πόλη στους ἐπιφανεῖς πολῖτες της, τιμές χωρὶς τις ὁποῖες «ζῆν οὐκ ἄξιον ἦν» κατὰ τον Δημοσθένη (Δημ. 23.136· σχετικὰ με την (ἐπαν)εἰσαγωγή της πρακτικῆς του δημοσίου τιμητικοῦ ἀνδριάντα στον ελληνικὸ κόσμο κατὰ τα τέλη του 5ου και τις ἀρχές του 4ου αι. π.Χ., βλ. Ma 2013· Keesling 2017α, 19–52· για τις «μέγισται τιμαί», βλ. Azoulay 2017, 99–100). Κατὰ την Αυτοκρατορικὴ ἐποχὴ, ἡ δημόσια ἀναγνώριση διαμέσου της ἀνέγερσης ἐνός δημοσίου εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντα, καίτοι αὐθαίρετη ὀρισμένες φορές, συνέχισε να ἀποτελεῖ κορυφαῖο στόχο των ἀστών της ἐλληνορωμαϊκῆς Ἀνατολῆς (Δίων Χρυσ. *Λόγοι* 31.16). Μποροῦμε να διαβάσουμε αὐτὰ τα ἀποσπασματικὰ ἢ πλήρως σωζόμενα μνημεῖα ὡς «ιστορίες»

που επιβάλλονταν στο αστικό τοπίο και αξιώνονταν μέσω της σύζευξής τους με τον δημόσιο βίο. Γλυπτές αναπαραστάσεις ιδιωτών και γραπτός λόγος επέστεφαν τα κοινωνικά, πολιτικά και πνευματικά επιτεύγματα επιφανών ανδρών και γυναικών της εποχής, εξασφαλίζοντας την αναγνώρισή τους εν ζωή και διαιωνίζοντας τη μεταθανάτια μνήμη τους, για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα.

Οι πεπαιδευμένοι αστοί που κρατούσαν τα ηνία των πόλεων ανέπτυξαν ένα πλούσιο λεξιλόγιο τιμητικών όρων για την κατίσχυση της ιδιότυπης «ηγεμονίας» τους (αναφορικά με το ιδεολογικό πρόσημο, καθώς και τον έντονα ιεραρχικό χαρακτήρα των ποικίλων τιμητικών τίτλων της εποχής, βλ. Lafond 2006, 33–54· Heller 2020, 265–7). Περί το 200 μ.Χ., ο Ιούλιος Πρόκλος από τη Διονυσιάδα της Αραβίας, παραδείγματος χάριν, τιμήθηκε με έναν «χρυσόστομον ανδριάντα», ως δείγμα δημόσιας αναγνώρισης της ρητορικής δεινότητάς του (SEG 41: 1583). Την ίδια περίοδο, ένα ψήφισμα από την Αφροδισιάδα της Καρίας προέβλεπε την ανίδρυση ενός «ανδριάντα τῆς παιδείας» προς τιμήν του Ευνόστου (SEG 65: 947· για τις εν λόγω επιγραφές, βλ. Chaniotis 2014, 273). Οι ενεπίγραφες αγαλματικές βάσεις καθώς και αυτόνομα τιμητικά ψηφίσματα χρησιμοποιούνταν κατά το δοκούν, προκειμένου να συσσωματώσουν τις λεκτικές εκφράσεις αυτοθαυμασμού της άρχουσας τάξης στο ήδη υπάρχον τιμητικό ρεπερτόριο των διαφόρων θεσμών και πολιτικών οργάνων της πόλης (το ευμέγεθες *corpus* των δημόσιων επιγραφών υποδηλοί ότι οι προϋπάρχουσες πολιτικές δομές των ελληνικών πόλεων διατηρήθηκαν, καίτοι εν πολλοίς εθιμικά, με πείσμονα τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της Αυτοκρατορικής περιόδου· βλ. Gleason 2006, 234· Lafond 2006, 81–135· Alston και van Nijf 2011β, 4–7, 9–10, 14· Ma 2024, 348–57). Στο πλαίσιο του πολιτισμού της ελληνορωμαϊκής Ανατολής, το συγκεκριμένο «αρετολόγιο» αποσκοπούσε στη διέγερση συγκεκριμένων συναισθημάτων. Ειδικότερα, οι πολυπληθείς δημόσιες τιμητικές επιγραφές αποτελούν δείγματα γλωσσικών στρατηγικών που προωθούσαν τη δημιουργία μίας πατερναλιστικής σχέσης μεταξύ της εντόπιας κληρονομικής *élite* και της λοιπής πόλεως, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα το συλλογικό φαντασιακό της κοινότητας (Lafond 2006, 137–43· van Nijf 2013, 351–68).

Το πανόραμα τιμητικών όρων της Αυτοκρατορικής περιόδου επιδέχεται διαφόρων ερμηνειών και θεωρητικών προσεγγίσεων αναφορικά με τις κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της γλώσσας. Ο συναισθηματικά φορτισμένος, με ποικίλες αποχρώσεις, δημόσιος λόγος συνέβαλε στη συγκρότηση *ενιαίων συναισθηματικών κοινοτήτων* (*emotional communities*) με διαφέροντα τοπικά χαρακτηριστικά (η Barbara Rosenwein (2006, 2) ορίζει τις συναισθηματικές κοινότητες κατά τον εξής τρόπο: «groups in which people adhere to the same norms of emotional expression and value – or devalue – the same or related emotions»). Αναντίρρητα, ο χώρος συνιστά μία κρίσιμη μεταβλητή, καθοριστική για την ερμηνεία των κειμένων και των εικόνων που «δρουν» εντός του, προκαλώντας κοινωνικά καθορισμένες αντιδράσεις (ο Henri Lefebvre σημειώνει στη σημαντική μονογραφία του «*The Production of Space*» (1991, 143): «space commands bodies, prescribing or proscribing gestures, routes, and distances to be covered»). Η εικόνα που προκύπτει από το διαθέσιμο υλικό είναι ότι οι γλωσσικές στρατηγικές αυτοπροβολής της άρχουσας τάξης διαφοροποιούνταν αναλόγως του χρόνου, του τόπου και του είδους της ανάθεσης (αναφορικά με τη θεωρητική ανάλυση περί υποκειμένου, γνώσης και εξουσίας στην Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Foucault 1986, 85).

Κάτι τέτοιο δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει. Το αίσθημα της τιμής δεν υπήρξε ποτέ μονοσήμαντο στον ελληνικό κόσμο. Αντ' αυτού, οι κοινωνικές αντιλήψεις περί «φιλοτιμίας» (αγάπης για τις τιμές/φιλοδοξία) μεταβάλλονταν διαρκώς, απηχώντας ευρύτερες ιδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις. Χαρακτηριστικά, η «ομηρική» και αρχαϊκή τιμή, βασισμένη στο ηρωικό/αριστοκρατικό ήθος, απηχεί ένα σύστημα αξιών που απέχει παρασάγγας από τις δημοκρατικές τιμές της κλασικής πόλης (Blok 2017, 198–202· Heller και van Nijf 2017β, 3–5). Εύλογα, λοιπόν, διερωτώμεθα πώς το αίσθημα της τιμής προσλάμβανε ιδιαίτερες αποχρώσεις ανάλογα με τις διαφορετικές προτεραιότητες και αξίες του ψηφιδωτού ελληνικών τοπικοτήτων της Αυτοκρατορικής περιόδου;

Βασική θέση της έρευνάς μας είναι ότι ο κοινωνικός και συναισθηματικός αντίκτυπος των δημοσίων τιμητικών επιγραφών μπορεί να αποτιμηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό *μόνον* μέσω της συμπερίληψης στη συζήτησή μας των, δυστυχώς σπανίως σωζόμενων, σχετικών ανδριάντων. Οι επιγραφές, όπως αναφέραμε προηγουμένως, δεν αποτελούσαν αυτόνομες οντότητες που επιβάλλονταν μονομερώς στο αστικό περιβάλλον.

Όλοι οι κορυφαίες σημασίας δημόσιοι χώροι, οι οποίοι ενίοτε αναφέρονται ως «έπιφανέστατοι τόποι» στα επιγραφικά τεκμήρια, κοσμούσαν με πλήθος αγαλμάτων (*IG II² 1331· IG XII,3 331· SEG 57: 369· Ma 2013, 67–9*). Ο βασικός στόχος μας, λοιπόν, πρέπει να είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο γλωσσικές στρατηγικές αποκτούσαν ιδιαίτερη τοπική χροιά και νόημα, *συμπληρώνοντας* τον σύγχρονο πολιτισμό της εικόνας (βλ. ενδεικτικά, Smith 2006 (Αφροδισιάδα)· van Nijf 2010, 163–88 (Τερμησσός)· Dillon 2021, 56–80 (αρχαία Αγορά Αθηνών)).

Υπό αυτό το πρίσμα, η αποτελεσματική διερεύνηση του εν λόγω αντικειμένου προϋποθέτει την υιοθέτηση μίας εμβριθούς διεπιστημονικής προσέγγισης. Είναι γεγονός ότι μία σειρά από παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες μελέτες –άξιο μνείας είναι το έργο των Άγγελου Χανιώτη και Οηπο van Nijf– έχουν ενισχύσει καίρια την κατανόηση της πολύπλευρης σχέσης μεταξύ επιγραφικής, συναισθημάτων και της πολιτικής κουλτούρας της ελληνικής πόλης της Αυτοκρατορικής περιόδου (Chaniotis 2012, 91–129· 2021, 9–30· 2024, 85–100· van Nijf 2011, 215–42). Το ίδιο, ωστόσο, δεν μπορεί να ειπωθεί και για τον τομέα που άπτεται της μελέτης της αρχαιολογίας και τέχνης της Ρωμαϊκής Ελλάδος (αξιόλογες διεπιστημονικές προσπάθειες αποτελούν οι εξής συλλογικοί τόμοι, Camia και Rizakis 2008· Alston και van Nijf 2011a· Heller και van Nijf 2017a). Μέχρι τούδε, δεν έχει εκπονηθεί κάποια συνθετική μονογραφία, εξ όσων ο συγγραφέας γνωρίζει, η οποία να ξεετάζει εις βάθος από τη σκοπιά της αρχαιολογίας τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η προέλευση των αγαλματικών βάσεων και σχετικών ψηφισμάτων, τα γλυπτά καθεαυτά, το πλαίσιο θέασης, καθώς και οι προσδοκίες του κοινού καθόριζαν το εννοιολογικό περιεχόμενό τους (προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται ένα κεφάλαιο από την πρόσφατη μονογραφία της Estelle Strazdins (2023, 123–93).

Για να ψηλαφίσουμε τα νήματα που συνέχουν τις επιγραφές με τους συνανήκοντες ανδριάντες και τη γεωγραφική προέλευσή τους, θα στραφούμε σε επιλεγμένες μελέτες περίπτωσης από τον κυρίως ελλαδικό χώρο, λαμβάνοντάς υπόψιν και *comparanda* από τη Μικρά Ασία. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη ρητορική που δικαιολογούσε τις πρακτικές τήμησης της ελληνορωμαϊκής πόλης, εστιάζουμε τόσο στα σωζόμενα εικονιστικά αγάλματα όσο και στην ορολογία των ενεπίγραφων αγαλματικών βάσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο περιεχόμενο συναισθηματικά φορτισμένων μεταφορών που εντοπίζονται στις συναφείς επιγραφές. Αφορμώμενοι από τη γλώσσα των αγαλματικών βάσεων, διερωτώμεθα εάν μπορούμε να εντοπίσουμε κάποια συσχέτιση μεταξύ δημοφιλών εικονιστικών τύπων και συγκεκριμένων όρων/τιμών. Τι μπορούμε, άραγε, να συναγάγουμε από την προέλευση των εν λόγω αγαλματικών τύπων, καθώς και από την επίκληση συγκεκριμένων αρετών, ως προς τις αξίες και προτεραιότητες των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων της ελληνορωμαϊκής Ανατολής;

Η ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ: ΜΕΛΕΤΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ

Η σύγκριση ή/και ταύτιση επιφανών προσωπικοτήτων με Θεούς και Ήρωες, με σκοπό την εξύψωση ή υπονόμευσή τους, αποτέλεσε σύνθητες χαρακτηριστικό της πολιτικής ζωής της Αρχαίας Ελλάδος (Caneva και Wallensten 2023, 657–60). Ευφάνταστες οικογενειακές και ιστορικές/μυθολογικές μεταφορές δημιουργούσαν ισχυρά συναισθηματικά ερείσματα στο πολιτικό σώμα μέσω της δύναμής τους να ανακαλούν προσωπικές εμπειρίες, καθώς και την ιστορική μνήμη της κοινότητας (για τη σημασία των μεταφορών στον χώρο των συναισθημάτων και τη δόμηση της γλώσσας εν γένει, βλ. Theodoropoulou 2012, 460–64). Στην κλασική Αθήνα, παραδείγματος χάριν, κωμοδιογράφοι της εποχής (όπως ο Κρατίνος), παραλλήλιζαν τον Κίμωνα με τον Κρόνο, ενώ ο «μεγαλομανής» διάδοχός του Περικλής ταυτιζόταν περιπαικτικά με τον Δία. Συνάμα, η περίφημη σύντροφος του Περικλέους Ασπασία μνημονεύεται σε σύγχρονα έργα ως «νέα Δηιάνεira», «Ομφάλη» και «Ήρα», σαν συνέπεια της φημολογούμενης διαβρωτικής επιρροής της στον Αθηναίο πολιτικό (Πλούτ. *Περικλής* 3.3–4· 24.6· Caneva και Wallensten 2023, 658). Η εν λόγω πρακτική έλαβε θεσμικό χαρακτήρα στο πλαίσιο της απόδοσης τιμών στους ελληνιστικούς βασιλείς. Χαρακτηριστικός του μετακλασικού *Zeitgeist* είναι ο ιθυφαλλικός ύμνος του Ερμोकλή της Κυζίκου που έψαλαν οι Αθηναίοι προς τιμήν του Δημητρίου Α' «Πολιορκητή», βασιλέα της

Μακεδονίας, κατά την περίοδο 294–288 π.Χ. (Αθήν. *Δειπνοσοφισταί* 6.63 = 253D–F· ο ύμνος συντέθηκε εξ αφορμής της επίσκεψης του Δημητρίου στην Αθήνα το 291/290 π.Χ.: βλ. Habicht 1997, 92–4· Chaniotis 2018, 44–5, 112–13). Στον εν λόγω ύμνο, ο τότε κραταιός Αντιγονίδης ηγεμόνας όχι μόνον παρομοιάζεται με τη συνώνυμη του Θεά Δήμητρα, για την ευεργετική του δράση, αλλά παρουσιάζεται ως υιός του Ποσειδώνια και της Αφροδίτης. Συν τω χρόνω, η επικράτηση της μοναρχικής εξουσίας εις βάρος της δημοκρατικής πόλης ευνόησε αυτήν την πρακτική, προλειαίνοντας το έδαφος για την τήμηση των Ρωμαίων στρατιωτικών ηγητόρων της *Res Publica* και, εν τέλει, των αυτοκρατόρων.

Περίπου τρεις αιώνες αργότερα, οι πάντοτε ταχύβουλοι και ταχύγυμνοι Αθηναίοι εόρτασαν τα Παναθήναια του 38/37 π.Χ. προς τιμήν του «Ἄντωνίου θεοῦ νέου Διονύσου» (IG II² 1043, 22–3· Poloczek 2021, 126–27). Κατόπιν της αποκαθής του επιδόξου «Θεοῦ», με τη Ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ., ο αγωνοθέτης Ποσειδώνιος αφιέρωσε το 21/20 π.Χ. έναν ανδριάντα στον «Σεβαστὸν καίσαρα νέον Ἀπόλλωνα»· ἴτοι στον μεγάλο νικητή και πρώτο αυτοκράτορα Οκταβιανὸ Αὐγούστο, *Imperator Caesar Divi Filius Augustus* ἀπὸ το 27 π.Χ. και εφεξής (SEG 29: 167· Worthington 2021, 249). Παρομοίως, ο τελευταίος αυτοκράτορας της Ιουλο-Κλαυδιανῆς δυναστείας Νέρωνας (54–68 μ.Χ.), τιμήθηκε ως «Νέος Ἀπόλλωνας» δυνάμει των διαβόητων καλλιτεχνικῶν επιδιώξεων του (IG II² 3278· Wallensten 2017, 31). Τιμητικῆς επιγραφῆς ἀπὸ την προχωρημένη Αυτοκρατορικῆ περίοδο εἶναι ενδεικτικῆς της συστηματικῆς συνταύτισης των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων με την πλειάδα Θεῶν και τοπικῶν Ἡρώων των ελληνίδων πόλεων (για την ἀπόδοση μυθολογικῶν/θεϊκῶν ἐπιθέτων σε αυτοκράτορες/ειρες ἀπὸ την ἀρχή του Αυγούστου μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ., βλ. Wallensten 2017, 25–40· 2018, 37–8· Frija 2023, 631–55). Παραδείγματος χάριν, σε μία ἐπιγραφή ἀπὸ τις Ερυθρές της Μικρᾶς Ἀσίας, ο συναυτοκράτορας του Μάρκου Αυρηλίου (161–180 μ.Χ.) Λούκιος Βέρος (161–169 μ.Χ.) ἀναφέρεται ως «Νέος Ερυθρός», ἴτοι ὁ Ἡρωας κτίστης της πόλης (Engelmann και Merkelbach 1973, 379–83, ἀρ. 224· Wallensten 2017, 33).

Ὅπως ἐπιμαρτυρεῖται ἀπὸ τον πρόσφατα δημοσιευμένο κατάλογο των Stefano Caneva και Jenny Wallensten, στην ελληνορωμαϊκῆ Ἀνατολή παρατηρεῖται η συστηματικῆ χρήση μυθολογικῶν ἢ ιστορικῶν μεταφορῶν για την τήμηση μελῶν του αυτοκρατορικῶ οἴκου και ἐπιφανῶν ἀστῶν (Caneva και Wallensten 2023, 666–707). Χαρακτηριστικά, ο ευεργέτης της Αυγούστειας περιόδου Ιούλιος Νικάνωρ, ορμώμενος ἀπὸ την Ἱεράπολη της Συρίας, χαιρετίστηκε ως «Νέος Ὀμηρος και Θεμιστοκλῆς» στην Αθήνα (IG II² 3788: Ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή και ἡ βουλή τ[ῶν X] | και ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων Ἰούλιον Νικά[νορα] | νέον Ὀμηρον και νέον Θεμιστοκλ[έα]· βλ. Jones 2011, 79–83· Caneva και Wallensten 2023, 695–700). Ἐνα ἀκόμη ενδιαφέρον παράδειγμα προέρχεται ἀπὸ το Ἄργος, ὅπου μία ἐξέχουσα ἀστῆ τιμήθηκε ως «Νέα Ὑπερμήστρα», ἴτοι η ἐνάρετη Δαναΐδα, κατὰ τον 2ο αι. μ.Χ. (SEG 16: 259· Caneva και Wallensten 2023, 673–74, ἀρ. 5). Ἀυτῆ η πρακτικῆ ἀποσκοποῦσε στη συμβολικῆ ἀποτύπωση σχέσεων ἐξουσίας με τρόπο οικεῖο προς τους ελληνοκούς πληθυσμούς (Sprawforth, 2012, 39–41· Wallensten 2018, 37–48). Βεβαίως, τα ὅρια μεταξύ της λατρείας ζώντων (*Divini*) και νεκρῶν (*Divi*) αυτοκρατόρων/είρων και της ἀπόδοσης τιμῶν στην ἐντόπια *élite* ἦσαν ευδιάκριτα και ἀπροσπέλαστα. Πλην μίας ἐξαιρέσης (βλ. τελευταῖο υποκεφάλαιο), μόνον τα μέλη του αυτοκρατορικῶ οἴκου λάμβαναν τιμητικῶς τίτλους ρητᾶ συνδεδεμένους με το Ολύμπιο Πάνθεον (Wallensten 2018, 39). Ἐντούτοις, η μακροαίωνα, κατὰ βάσιν ἀριστοκρατικῆ, παράδοση του ἀφηρωισμού των νεκρῶν ἐπέτρεψε στις πόλεις να ἀναπτύξουν ἕνα συμβατικῶ ρεπερτόριο τιμῶν, ἀνεξάρτητων ἀπὸ την πρακτικῆ της *consecratio* και την αυτοκρατορικῆ λατρεία καθεαυτῆν (ἀναφορικά με τα μεταβαλλόμενα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά της ηρωολατρείας κατὰ την Ἑλληνιστικῆ και Ρωμαϊκῆ περίοδο, βλ. Hughes 1999, 167–75· Jones 2010, 48–74· ο Simon Price (1986, 35–6) ἔχει ἐπισημάνει ἐπαρκῶς τις διαφορές μεταξύ της τήμησης των ἀφηρωισμένων νεκρῶν και της αυτοκρατορικῆς λατρείας). Δοθέντος ὅτι οι «οικογενειακῆς» μεταφορές ἔχουν μελετηθεῖ ἕως ἕναν βαθμῶ ικανοποιητικά, στις ἀκόλουθες σελίδες θα ερευνησουμε τις βασικότερες ἐκ των ἐπιμαρτυρουμένων ἀλληγορικῶν-μυθολογικῶν μεταφορῶν που ἀπαντοῦν στις ὅποιες βάσεις σώζονται μαζί με τους συνανήκοντες ἀνδριάντες τους ἀπὸ τον ἑλλαδικῶ χώρο (van Bremen 1996, 348–57· Canali De Rossi 2007· Giannakopoulos 2008, 251–68· Xydopoulos 2021, 785–801· Heller 2020, 45–50, 167–74).

ΕΣΤΙΑ ΠΟΛΕΩΣ

Μία ευμεγέθης ομάδα επιγραφών της Αυτοκρατορικής περιόδου καταγράφει τον πολυσυζητημένο τίτλο «έστια πόλεως» προς τιμήν διακεκριμένων γυναικών. Παλαιότερες προσεγγίσεις είχαν θεωρήσει ότι ο περί ου ο λόγος τίτλος παραπέμπει στην κατοχή ιερατικού αξιώματος σχετικού με τη λατρεία της Θεάς Εστίας και τη δημόσια «κοινή έστια» των ελληνίδων πόλεων (Sprawforth 1985, 206–7· Romeroy 2002, 125· πρβλ. Lafond 2018, 1: 415 (τιμητικός τίτλος)· Heller 2020, 228, σημ. 35). Εντούτοις, η αξιοσημείωτη σπανιότητα ιερέων/ιερειών της Εστίας στον ελληνικό κόσμο (η Θεά δεν πρέπει να συγχέεται με τη ρωμαϊκής προέλευσης *Vesta*) εγείρει σημαντικά ερωτήματα ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εν λόγω λατρείας (επί του θέματος, βλ. Kajava 2004, 3–6, με αναλυτική συζήτηση των διαθέσιμων πηγών και επιγραφικών τεκμηρίων· δηλωτικό του αμφίσημου και συνάμα έντονα συμβολικού χαρακτήρα της Θεάς είναι ένα χωρίο του Πausανία (2.35.1), στο οποίο ο περιηγητής καταγράφει την *απουσία* λατρευτικού αγάλματος στο ιερό της Εστίας στην Ερμιόνη). Η ενεργός συμμετοχή των πρυτάνεων στην εποπτεία της ιερής φλόγας, του συμβολικού κέντρου της πόλης, υποδηλοί ότι η λατρεία της προσωποποιημένης Θεάς της Εστίας, προστάτιδας του οίκου και της οικογένειας, αποτελούσε έναν θεσμό με μεικτά πολιτικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά (η λατρεία της Εστίας φαίνεται ότι περιοριζόταν κατά μέγα μέρος στα τοπικά πρυτανεία και βουλευτήρια. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (2.65.4) αναφέρει ότι τα πρυτανεία των πόλεων είναι αφιερωμένα στην Εστία, της οποίας τη λατρεία επιμελούνται οι κατέχοντες τη μεγαλύτερη δύναμη στην πόλη: «Τὰ γέ τοι καλούμενα πρυτανεία παρ' αὐτοῖς [Εστίας] ἔστιν ἱερά, καὶ θεραπεύεται πρὸς τῶν ἔχόντων τὸ μέγιστον ἐν ταῖς πόλεσι κράτος». Επιπροσθέτως, στον λόγο του «Περὶ Παραπρεσβείας», ο Αισχίνης (45) αναφέρεται στον ὄρκο που ἔδωσε ο Δημοσθένης στην «Εστίαν τὴν βουλαίαν»).

Υπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα, ο Μίκα Kajava (Kajava 2004, 17) ἔχει καταδείξει με πειστικὰ επιχειρήματα, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ γράφοντος, ὅτι ἡ προσφώνηση «έστια πόλεως» ἀποτελεῖ, ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἕναν *τιμητικό* τίτλο με ἰδεολογικές και κοινωνικοπολιτικές σημάσεις. Ενδεικτικὸ εἶναι ἕνα χωρίο ἀπὸ τὰ περίφημα «Ονειροκριτικά» τοῦ Ἀρτεμίδωρου, που χρονολογούνται στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. Ὁ ἐρμηνευτὴς ονείρων ἐπισημαίνει πως «ἡ ἴδια ἡ Εστία καὶ τὰ ἀγάλματά της υποδηλώνουν τὴ βουλή τῆς πόλης καὶ τὸ δημόσιο ταμεῖο· γιὰ τοὺς δε ἰδιώτες τὴν ἴδια τὴ ζῶν» (Ἀρτεμ. Ὀνειρ. 2.37: «Εστία αὐτὴ τε καὶ τὰ ἀγάλματα αὐτῆς † πόλεως † μὲν τὴν βουλήν καὶ τὴν ἐνθήκην σημαίνει τῶν προσόδων, ἰδιώταις δὲ αὐτὸ τὸ ζῆν»). Σὲ αὐτὴν τὴν ἄποψη συνεπικουρεῖ τὸ γεγονός ὅτι σὲ αρκετές ἐπιγραφές ἡ ἐν λόγω προσφώνηση συνοδεύεται ἀπὸ πρόσθετους τιμητικούς τίτλους, ὅπως «μήτηρ/θυγάτηρ τῆς πόλεως», οἱ ὁποῖοι ἐντείνουν τὴν αἴσθηση «οικογενειακῆς» ἐγγύτητας μετὰ τοῦ τιμώμενου προσώπου καὶ τῆς πόλης. Παραδείγματος χάριν, μία ἐπιγραφή ἐξυμνεῖ τὴν Κλαυδία Δαμοσθένεια ὡς «μητέρα εὐσεβείας καὶ δήμου καὶ βουλῆς, ἔστια πόλεως, τὴν σωφρονεστάτην καὶ ἀρίστην» (IG V,1 589, 13–6).

Βάσει τῶν διαθέσιμων ἐνηρημάτων, παρατηροῦμε ὅτι ἡ τιμητικὴ προσφώνηση «έστια πόλεως» εἶχε ἔντονη τοπικὴ χροιά. Τὰ σχετικὰ τεκμήρια, 15 ἐν συνόλῳ, ἔχουν εὐρεθῆ ἐν τῷ κυρίως Ἑλλαδικῷ χώρῳ, συγκεκριμένα ἐν τῇ Πελοπόννησῳ, δύο ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἐξαιρουμένων (τὸ ἀρχικὸ *corpus* τοῦ Kajava (2004, 6–13) περιλαμβάνει τὶς ἐξῆς (12) ἐπιγραφές: Σπάρτη: IG V.I 116· IG V.I 583· IG V.I 584· IG V.I 586· IG V.I 589· IG V.I 593· IG V.I 598· IG V.I 608 = SEG 35: 315· SEG 36: 353· SEG 48: 460· Ὀλυμπία: I.Olympia 473 («Εστία διὰ βίου τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀρκάδων»)· Ἡράκλεια Ποντικῆ: Jones καὶ Ameling, 1994, 3–4, ἀρ. 1. Στὸ ἤδη ὑπάρχον σῶμα ἐπιγραφῶν τοῦ Kajava μποροῦμε πλέον νὰ προσθέσουμε, κατόπιν προσωπικῆς κατόπτευσης τοῦ σωζόμενου υλικοῦ, τρία ἐνρήματα ἀπὸ τὴ Μεσσηνία (SEG 51: 458 B, l. 25), τὴν Ὀλυμπία (I.Olympia 474) καὶ τὴ Στρατονίκεια: Şahin 1982, 142, ἀρ. 1035). Δέκα ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν που ἀπαρτίζουν τὸ *corpus* προέρχονται ἀπὸ τὴ Λακωνία καὶ χρονολογούνται μετὰ τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ. Βάσει τῶν διαθέσιμων ἐπιγραφικῶν-προσωπογραφικῶν στοιχείων, συμπεραίνεται ὅτι τύχχαναν τέτοιων τιμῶν ἄτομα που προέρχονταν ἀπὸ τὰ κορυφαῖα ἀριστοκρατικὰ γένη τῆς Σπάρτης. Ὁ τίτλος ἀπενέμετο σὲ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες κατεῖχαν κορυφαῖα ἱερατικὰ ἀξιώματα (συνηθέστερα ἐκεῖνο τῆς «θoinαρμόστριας», ἤτοι τῆς διοργανώτριας τοῦ ἱεροῦ δεῖπνου) καὶ εἶχαν διακριθεῖ γιὰ τὴ «σωφροσύνη», τὴν «κοσμιότητα» καὶ τὴ «σεμνότητά» τους (ἀναφορικὰ με τὶς σημαντικότερες γυναικείες ἀρετές που ἀπαντοῦν σὶς τιμητικὲς ἐπιγραφές τῆς περιόδου, βλ. Siekierka κ.ά. 2021, 1: 75–80, 112–21· γιὰ τὴν κατοχὴ ἀξιωμάτων καὶ τὴν ἀνάθεση δημοσίων λειτουργιῶν σὲ γυναῖκες κατὰ

Εικ. 1. Αποψη του θεάτρου της Μεσσήνης από τα βορειοανατολικά. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

τη Ρωμαϊκή περίοδο, βλ. van Bremen 1996, 41–81· ο αφορισμός του Μητροδώρου, όπως διασώζεται από τον Πλούταρχο (*Γαμικά παραγγέλματα* 142a), είναι παραδειγματικός των συγκαιρινών αντιλήψεων περί γυναικείου ήθους).

Εκ πρώτης όψεως, ο συγκεκριμένος τίτλος αποτελούσε κορυφαία δημόσια έκφραση της τοπικής ταυτότητας. Ένα τιμητικό ψήφισμα χαιρετίζει «τὴν φιλοσοφωτάτην καὶ σωφρονεστάτην» Αιρηλία Οπία ως «ἐστίαν πόλεως, νέαν Πηνελόπειαν καὶ Λαοδαμίαν», παραλληλίζοντάς την με μυθολογικές μορφές-σύμβολα της λακωνικής γυναικείας ἀρετῆς· ἤτοι τις συζύγους των ηρώων Οδυσσέα και Πρωτεσίλαου, ἀντιστοίχως (*IG* VI 598· Caneva και Wallensten 2023, 668–70, ἀρ. 2). Δυστυχῶς, οἱ ἐπιγραφές που δεν ἀποτελοῦν ἀυτοτελῆ ψηφίσματα, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ μαρμάρινα βάρθρα, δεν διασώζονται μαζί με τα συνανήκοντα ἀγάλματα και ἔχουν εὐρεθεῖ, σχεδὸν ὅλες, ἐκτὸς του ἀρχικοῦ πλαισίου ἀνάθεσῆς τους (οἱ ἐξῆς (9) ἐπιγραφές προέρχονται ἐπιβεβαιωμένα ἀπὸ ἀγαλματικές βάσεις: *IG* VI 583 (Σλαβοχώρι, ναὸς του Ἀπόλλωνα, ἰχνη των ποδῶν του ἀγάλματος διακρίνονται στην ἐπίστεψη)· *IG* VI 584 (Σλαβοχώρι)· *IG* VI 586 (Σλαβοχώρι)· *IG* VI 589 (ἀνατολικά του Σλαβοχωρίου)· *IG* VI 593 (Σπάρτη)· *IG* VI 608 (Καλύβια Σοχάς)· *SEG* 36: 353 (Καλύβια Σοχάς)· *SEG* 51: 458B II. 25 (Μεσσήνη)· *I.Olympia* 474 (Ὀλυμπία).

Μολαταῦτα, ἓνα σπάνιο εὕρημα ἀπὸ τη Μεσσήνη συμβάλλει στην ἀποκωδικοποίηση του ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου του ἐπίμαχου τιμητικοῦ τίτλου. Στην προκειμένη περίπτωση, το ἐνεπίγραφο βάρθρο σώζεται μαζί με τον συνανήκοντα ἀνδριάντα και ἐντοπίστηκε ἐντὸς ἐνός καλὰ τεκμηριωμένου ἀρχαιολογικοῦ πλαισίου. Ὁ *locus* της εὐρέσεως εἶναι το ἀρχαῖο θέατρο, στα βορειοδυτικά του κυρίως ἀστικοῦ ἱστοῦ της ἀρχαίας πόλης (Εικ. 1). Ἡ πρώτη οἰκοδομική φάση του ἐντυπωσιακοῦ κτίσματος ἀνάγεται στις ἀρχές του 3ου αἰ. π.Χ. Κατὰ τα μέσα του 2ου αἰ. μ.Χ., πραγματοποιήθηκαν ἐκτεταμένες ἐπισκευές και μετατροπές, οἱ ὁποῖες προσέδωσαν στο οἰκοδόμημα ἓναν ἐπιβλητικό, μνημειακό χαρακτήρα, σύμφωνα με τα ρωμαϊκά πρότυπα κατασκευῆς θεάτρων

Εικ. 2. Άποψη του προσκηνίου από τα βορειοανατολικά. Οι ανδριάντες του Τιβηρίου Κλαυδίου Σαιθίδα Β' και της μητρός του Κλαυδίας Φροντείνης ήσαν ανδριυμένοι στα δύο βάθρα της ανατολικής ορθογώνιας κόγχης της σκηνής. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

της εποχής. Οι σημαντικότερες αλλαγές συνίσταντο στην προσθήκη μίας μεγαλοπρεπούς τριώροφης πρόσοψης (*scaenae frons*), κάθε όροφος της οποίας περιλάμβανε κίονες, θύρες και τρεις κόγχες. Από την ύστερη φάση του θεάτρου προέρχεται η εντυπωσιακή ομάδα γλυπτών που περιλάμβανε ανδριάντες και πορτραίτα επιφανών ιδιωτών, μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, καθώς και ιδεαλιστικές δημιουργίες (για το θέατρο της Μεσσηνίας και τα σχετικά ευρήματα, βλ. Θέμελης 2004, 64–70, πίν. 35–47· 2010, 19–39· 2019α, 32–41· Themelis και Sidiropoulos 2015, 203–27· di Napoli 2017, 398–404).

Στην ανατολική ορθογώνια κόγχη του κατώτατου τμήματος της σκηνής ανακαλύφθηκαν δύο μαρμάρινες αγαλατικές βάσεις (Εικ. 2) (Αρ. Ευρ. 9625· 11152· βλ. SEG 51: 458A (Καιλιανός)· SEG 51: 458B (Φροντείνη)· Θέμελης 2003, 76–82, πίν. 42–6· βλ. επίσης μία μαρμάρινη πλάκα επένδυσης από τη σκηνή του θεάτρου που φέρει ένα «δόγμα» (ψήφισμα), SEG 51: 459). Όπως συνάγεται από την επίστεψή τους, τα εν λόγω ενεπίγραφα βάθρα έφεραν μαρμαρίνους ανδριάντες του αριστοκράτη ευεργέτη Τιβηρίου Κλαυδίου Σαιθίδα Καιλιανού Β' και της μητρός του Κλαυδίας (ή Καλπουρνιας) Φροντείνης. Το μακροσκελές τιμητικό ψήφισμα που αναγράφεται στις δυο αγαλατικές βάσεις από την ανατολική κόγχη μνημονεύει την επισκευή του «κατηρειμμένου προσκηνίου» του θεάτρου που συντελέστηκε υπό την αιγίδα του προαναφερθέντος Σαιθίδα ευπατρίδη, ο οποίος μάλιστα διετέλεσε «άρχιερεύς των Σεβαστών» (της αυτοκρατορικής λατρείας) και «έλλαδάρχης» (του αχαικού κοινού) (για την ταυτότητα του Μεσσηνίου δωρητή, ο οποίος ενίοτε συγχέεται με τον παππού του Καιλιανού Α', και περαιτέρω προσωπογραφικά στοιχεία της εν λόγω οικογένειας, βλ. Luraghi 2008, 306–18· Camia και Kantiréa 2010, 401, σημ. 201· Themelis και Sidiropoulos 2015, 214, 227 πίν. 1 (με αναλυτικό γενεαλογικό δένδρο των Σαιθιδών)).

Το βάθρο που χρησιμοποιήθηκε ως βάση του ανδριάντα της Φροντείνης αναφέρεται περιληπτικά στο έτερο τιμώμενο πρόσωπο. Σύμφωνα με την επιγραφή, το ψήφισμα προέβλεπε την ανέγερση πέντε ανδριάντων του

Εικ. 3. Εικονιστικός ανδριάντας της Κλαυδίας Φροντείνης από την περιοχή του Θεάτρου. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 12286. + 14481. Ύψος: 2.02 μ. (μαζί με τη συμφυή πλίνθο). Μάρμαρο. Μέσα 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

Καιλιανού, έναν για κάθε μεσσηνιακή φυλή, καθώς και αγάλματα όλης της οικογένειάς του εν γένει συνοδεία μίας ευδιάκριτης επιγραφής. Στο ψήφισμα αναφέρεται η τιμήση της σεβάσμιας Μεσσηνίας δέσποινας με άγαλμα ως «Εστίας της πόλεως» (SEG 51: 458B ll. 23–6: στᾶ[ν]αι δὲ αὐτοῦ καὶ κατὰ φυλὴν ἀνδριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ μετ’ ἐπιγραφῆς τῆς διασημοτάτης καὶ | τῆς μητρὸς α[ὐ]τοῦ ἄγαλμα καθιερωθὲν ὡς ἐστίας τῆς πόλεως τοῦ τε | υἱοῦ καὶ τ[οῦ γέν]ους παντός). Η υιοθέτηση ενός, φαινομενικά, ακραιφνῶς λακωνικῆς τίτλου δύναται να ερμηνευθεῖ ως μία ἀκόμη προσπάθεια της μεσσηνιακῆς κοινότητος να οικειοποιηθεῖ στοιχεῖα της σπαρτιατικῆς κουλτούρας στο πλαίσιο της κατασκευῆς ενός ἀπώτατου δωρικού, προ-σπαρτιατικῆς, παρελθόντος. Ἀυτὴ ἡ ενδιαφέρουσα πολιτισμικὴ διάδραση (ἢ καὶ ανταγωνισμός) μεταξύ Μεσσηνίας καὶ Σπάρτης εἶχε λάβει προγραμματικὸ χαρακτήρα ἤδη ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση των ειλῶτων καὶ τὴν ἰδρυση της Μεσσηνίας ἀπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα τὸ 369 π.Χ. (για τὴν ἐπανακάλυψη καὶ ἐπανεπινοήση του ἀπώτατου, ημιμυθικοῦ, παρελθόντος της Μεσσηνίας κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ καὶ Αυτοκρατορικὴ περίοδο, βλ. Alcock 2002, 164–75).

Στὴν περιοχή της ἀνατολικῆς παρόδου του θεάτρου ἀνακαλύφθηκε καλῆς ποιότητος γυναικεῖο μαρμαρίνο ἀγαλμα, χρονολογούμενο στὸν 2ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τὸν ἀνασκαφέα Πέτρο Θέμελη, τὸ ἐν λόγω ἀγαλμα ἦταν ἀνιδρυμένο σε μία ἐκ των δύο βάσεων της γειτνιάζουσας ἀνατολικῆς κόγχης του κατώτατου ορόφου της σκηνῆς καὶ ἀπεικόνιζε τὴν Κλαυδία Φροντείνη(α) στὸν τύπο της λεγόμενης «Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας» (Εικ. 3) (Μεσσηνία, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 12286 + 14481· βλ. Θέμελης 2005, 26–7, πίν. 18–9· 2007, 46–7, πίν. 26–27· 2010, 30, εικ. 35· di Napoli 2017, 399–402). Ὁ περὶ οὐ ο λόγος ἀγαλματικὸς τύπος χρησιμοποιήθηκε συστηματικὰ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἐπιφανῶν γυναικῶν, ιδιωτῶν καὶ αυτοκρατειρῶν, σε ὅλα τα μῆκη καὶ πλάτη του ρωμαϊκοῦ κόσμου κατὰ τὴν Αυτοκρατορικὴ περίοδο. Ἡ δημοφιλία του τύπου ἀπογειώθηκε κατὰ τὸ διάστημα

μεταξύ της αρχής του Τραϊανού και της πρώιμης περιόδου των Σεβήρων. Από τα τουλάχιστον 200 σωζόμενα αντίγραφα που εμπίπτουν σε αυτόν τον τύπο, τουλάχιστον 133 χρονολογούνται στον 2ο αι. μ.Χ. (Trimble 2011, 1, 54–8). Παρότι ο τύπος της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» ανάγεται σε κάποιο χαμένο υστεροκλασικό πρότυπο, είναι εξαιρετικά αμφίβολο ότι είχε διατηρήσει την αρχική σημασία του κατά την υπό εξέταση περίοδο. Παλαιότερα, τα αγάλματα στον τύπο της «Μεγάλης και Μικρής Ηρακλειώτισσας» είχαν συσχετισθεί υποθετικά με τα λατρευτικά αγάλματα του Πραξιτέλη, τα οποία, κατά τον Πausανία (1.2.4), κοσμούσαν το ιερό της Δήμητρας και Κόρης, πλησίον του Πομπείου. Επιπροσθέτως, μία εκ των Μουσών που απεικονίζονται στο περίφημο, πιθανόν πραξιτέλειο, ανάγλυφο της Μαντίνειας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αρ. ευρ. 216) παρουσιάζει εικονογραφικές ομοιότητες με τον τύπο της «Μικρής Ηρακλειώτισσας». Βάσει στιλιστικών κριτηρίων, οι εν λόγω αγαλματικοί τύποι εντάσσονται, τωόντι, στην ευρύτερη καλλιτεχνική παράδοση της αττικής γλυπτικής του ύστερου 4ου αι. π.Χ. Εντούτοις, το πιθανότερο σενάριο είναι ότι οι συγκεκριμένοι εικονιστικοί τύποι, με διάφορες παραλλαγές, χρησιμοποιήθηκαν εξ αρχής για την απεικόνιση ιδιωτών από την ύστερη Κλασική περίοδο και εφεξής (βλ. Daehner 2007· Vorster 2007, 112–39, εικ. 5.5· Dillon 2011, 82–6· Trimble 2011, 18–53· Katakis 2022, 255). Εντούτοις, μπορούμε να διακρίνουμε κάποια σαφή μοτίβα όσον αφορά τη χρήση του και, κατ' επέκτασιν, τον τρόπο με τον οποίο μία συμβατική «Μεγάλη Ηρακλειώτισσα» προσέδιδε πειστική μορφή σε έναν κατά βάσιν τοπικό τιμητικό τίτλο.

Κατ' αρχάς, τα περισσότερα αντίγραφα που υπάγονται στον τύπο της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» ήσαν, ως επί το πλείστον, δημόσιοι τιμητικοί ανδριάντες που απεικόνιζαν εξέχουσες αστές και κοσμούσαν σημαντικούς δημοσίους χώρους των πόλεων και ιερών, όπως στοές, αγορές, λουτρά, νυμφαία, θέατρα και λοιπά περικαλλή μνημειώδη κτίσματα (Trimble 2011, 209–16· πρβλ. τους δημόσιους τιμητικούς ανδριάντες της Αντωνίας Κλεοδικής από το Ηραϊόν της Ολυμπίας (Ολυμπία, Λ 139 + Λ 145), καθώς και της Πλανκίας Μάγνης από την πύλη της Πέργης (Αττάλεια, Αρ. Ευρ. Α 3459)· Krumeich 2008, 84–5, πίν. 15.3, 15.6· Dillon 2010, 155–63· Trimble 2011, 363–64, 401–2, αρ. 4, 84). Τα περισσότερα δε εξ αυτών παρήχθησαν στο πλαίσιο της περαιτέρω εδραίωσης του συστήματος τιμών, το οποίο συνδεόταν με την πρακτική της ευεργεσίας κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Επομένως, ένα δημόσιο τιμητικό άγαλμα στον τύπο της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας» που είχε ανιδρυθεί σε μία μνημειώδη πρόσοψη, μία *scaenae frons* εν προκειμένω, τόνιζε με τον πλέον εμφανή τρόπο το υψηλότατο κοινωνικό κύρος που απολάμβανε η εντόπια «έστια πόλεως». Έχοντας ανεγερθεί παράλληλα με εικονιστικά αγάλματα των υπολοίπων Σαιθιδών και της αυτοκρατορικής οικογένειας, Τραϊανός (;), Αδριανός (;), Λούκιος Βέρος, καθώς και ιδεαλιστικές δημιουργίες (Ισις Πελαγία, Μελέαγρος/Ερμής), ο ανδριάντας υπογράμμιζε το πολιτισμικό και πολιτικό κεφάλαιο της Κλαυδίας Φροντείνης ως προνομιούχου «μέλους» μίας «κοσμοπολίτικης» ελληνορωμαϊκής άρχουσας τάξης, αυτής των *honestiores* (αναφορικά με τις κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις της συστηματικής χρήσης αγαλματικών τύπων ελληνικής προέλευσης (*Pudicitia*, *Ceres*, «Μεγάλη και Μικρή Ηρακλειώτισσα») για την απεικόνιση επιφανών γυναικών κατά την Αυτοκρατορική περίοδο, βλ. Fejfer 2015, 85–91).

Συμπληρώνοντας την πομπώδη επιγραφή που το συνόδευε, το μαρμάρινο εικονιστικό άγαλμα, με την «κλειστή γλώσσα σώματος» που το διακρίνει, αποτελούσε πρότυπο και συνάμα έθετε τα όρια της ενδεδειγμένης γυναικείας δημόσιας συμπεριφοράς (για μία ερμηνεία των σημάνσεων του τύπου της «Μεγάλης Ηρακλειώτισσας», βλ. Davies 2018, 180–85). Σε έναν χώρο κατάμεστο από αγάλματα της μεγαλύτερης οικογένειας ευεργετών της πόλης, ο εν λόγω τιμητικός ανδριάντας αποκτούσε ειδική σημασία, καθώς παρουσίαζε τη Φροντείνη όχι μόνον ως εξέχον μέλος της εντόπιας αριστοκρατίας, αλλά και ως υπόδειγμα μητέρας, συζύγου και πυλώνα του οίκου, εν είδει Εστίας κοντολογίς. Η περίπτωση της Μεσσήνης αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της πολιτισμικής διεργασίας, μέσω της οποίας ο συναισθηματικά και πολιτικά φορτισμένος τιμητικός τίτλος «έστια πόλεως», σε συνδυασμό με έναν δημοφιλή αγαλματικό τύπο, εγγράφεται στις διαδικασίες συγκρότησης της τοπικής άρχουσας τάξης ως υποκειμένου γνώσης και εξουσίας.

ΤΥΧΗ ΠΟΛΕΩΣ

Η προσωποποιημένη Θεά Τύχη (*Fortuna*) είναι μία κοσμική δύναμη, η οποία εξήψε τη φαντασία των Ελλήνων συγγραφέων ήδη από τις απαρχές της επικής ποίησης (βλ. ενδεικτικά Ησ. *Θεογ.* 360· Ηρόδοτ. 1.5.4). Από τον 4ο αι. π.Χ. και εφεξής, το κύρος της εν λόγω θεότητας γιγαντώθηκε, ασκώντας σημαντική επιρροή τόσο στο πεδίο της φιλοσοφίας και της ιστοριογραφίας, με πλέον διαπρύσιο κήρυκά της τον Πολύβιο Μεγαλοπολίτη, όσο και στον χώρο της λατρείας (χαρακτηριστικός είναι ο φιλοσοφικός στοχασμός του ιστορικού συγγραφέα σχετικά με τον ρόλο της Τύχης στα ανθρώπινα πράγματα στα εξής χωρία, Πολύβ. 29.21.3–6· 29.22.2–3· 36.17.1–2). Σε μία εποχή διαρκώς εναλλασσόμενων ηγεμόνων, το ευμετάβλητο της ανθρώπινης μοίρας κατέστη αδήριτο πολιτικό και συναισθηματικό βίωμα και συνακολούθως ετέθη στο επίκεντρο των ανησυχιών των ελληνικών πόλεων. Ως εκ τούτου, η λατρεία/επίκληση της Τύχης ως ποθητής πολιούχου προστάτιδος/προσωποποίησης της ίδιας της πόλης (λαμπρά παραδείγματα αποτελούν οι Τύχες της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας) αποτέλεσε ένα διακριτό φαινόμενο της Ελληνιστικής και Αυτοκρατορικής περιόδου (αναφορικά με την πρόσληψη της Τύχης στην ελληνιστική και αυτοκρατορική γραμματεία, καθώς και την απεικόνισή της στην τέχνη, βλ. Pollitt 1986, 1–4· Hutton 2005, 313–17).

Όπως είναι αναμενόμενο, η ανάληψη ιερατικών καθηκόντων σχετικών με τη λατρεία της Τύχης της Πόλεως, καθώς και η αφιέρωση αναθηματικών μνημείων στην Τύχη, αποτελούσαν ιδιαίτερα προνόμια των επιφανών προσώπων της ελληνορωμαϊκής Ανατολής. Παραδείγματος χάριν, στην Πέργη, στην Παμφυλία της Μ. Ασίας, η περιώνυμος τοπική ευεργέτις Πλανκία Μάγνα προέβη σε μία δίγλωσση αφιέρωση στην «Τύχη τῆς πόλεως» ή *Genio civitatis*, περί το 121 μ.Χ. (Şahin 1999, 127–8, αρ. 90· πρβλ. μία παρεμφερή αφιέρωση στην Τύχη της Εφέσου, Engelmann κ.ά. 1980, 48, αρ. 1069). Στη μητροπολιτική Ελλάδα, παρόμοιες αφιερώσεις στην Τύχη της Πόλης απαντούν από την Κώ έως τη Μακεδονία (*IG VII 572· IG IX,2 493· IG X,2 1 257· IG X,2 2 56· IG X,2 2 336· IG XII,4 2, 1004*). Σε αυτό το υποκεφάλαιο εστιάζουμε σε ένα εξέχον μνημείο από την Πελοπόννησο, το οποίο αποκαλύπτει την ενσωμάτωση της «Τύχης τῆς πόλεως» στο ρεπερτόριο δημοσίων τιμών της εποχής.

Η εν λόγω περίπτωση αφορά μία αγαματική βάση, η οποία φέρει αφιέρωση του γνωστού Αθηναίου πολιτικού, σοφιστή και ευεργέτη Ηρώδη Αττικού (περ. 101/103–177 μ.Χ.) προς τιμήν της γυναίκας του Αννίας Ρηγίλλης (περ. 125–160 μ.Χ.), στη ρωμαϊκή αποικία, και πρωτεύουσα της επαρχείας της Αχαΐας, Κόρινθο (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 1658. Βλ. *SEG 13: 226· Scranton 1951, 69, πίν. 26.2· Bousquet 1964, 609–13, εικ. 2· Kent 1966, 59–60, αρ. 128, πίν. 12· Ameling 1983, 2: 120–1, αρ. 100· Tobin 1997, 78· Pomeroy 2007, 106–12*). Το ενεπίγραφο βάθρο εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά της Αγοράς (*forum*) της πόλης, σε μικρή απόσταση από τα θεμέλια του λεγόμενου «Ναού F» («*Temple F*») που έχει ταυτιστεί από ορισμένους μελετητές ως το Τυχαίο της Κορίνθου (Εικ. 4) (Ο Πausanίας (2.2.8) κάνει ιδιαίτερη μνεία στον τοπικό ναό της Τύχης· για τον «Ναό F», βλ. *Scranton 1951, 32–6, 68, 70· Edwards 1990, 529–31, εικ. 1· σχετικά με τη λατρεία της Τύχης στην Κόρινθο, βλ. Hutton 2005, 315–17*). Η βάση επιβιώνει με την επίστεψή της, η οποία δεικνύει ότι έφερε μαρμάρينو άγαλμα. Το κείμενο, συνθεθειμένο σε ποιητική γλώσσα, έχει ως εξής:

1 [Ρηγίλλας τ]όδ' ἄγαλμα. φυήν δ' ἐχάραξε τεχνείτης

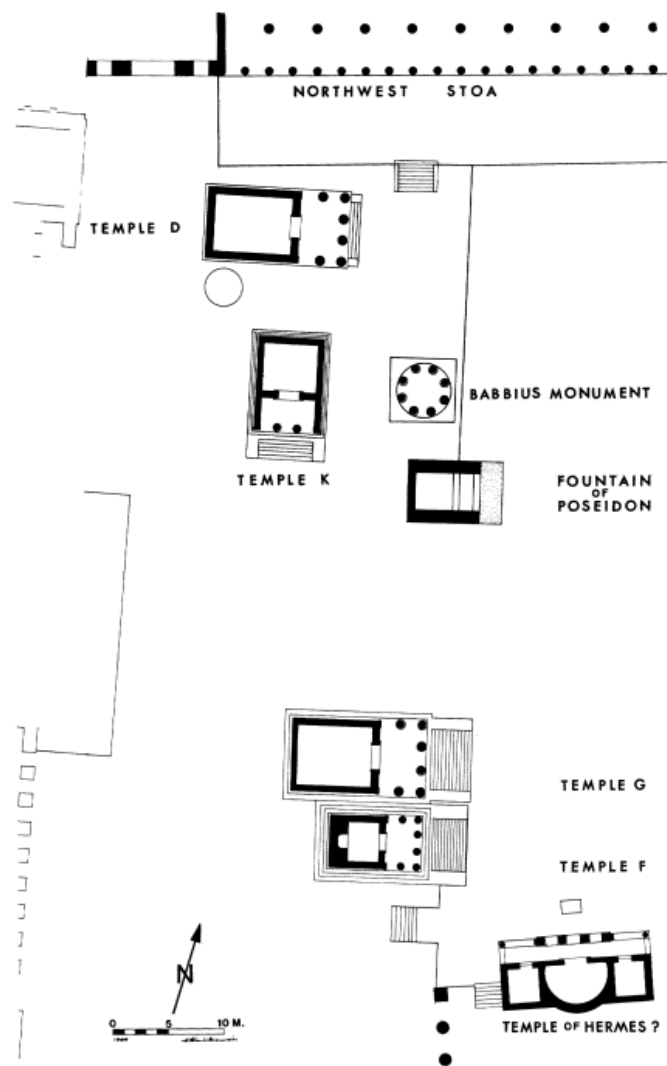
[πᾶσαν σ]ωφροσύνην ἐς λίθον ἀραμένην.

[Αττικ]ὸς Ἡρώδης μέγας ὤπασεν, ἕξοχος ἄλλων,

[παντ]οίης ἀρετῆς εἰς ἄκρον εἰκόμενος,

5 [δν π]όσιν Ἑλλήνων ἔλαχεν περίβωτον ἀπάντων

[κρέσ]σογα δ' αὐτε π<ά>ιν ἄνθος Ἀχαιΐαδος.

Εικ. 4. Κάτοψη των ιερών στη δυτική πλευρά της Αγοράς της Κορίνθου. Φωτογραφία: Ινώ Ιωαννίδου και Λενιώ Μπαρτζιώτη. © American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations.

[Ρηγίλ]λα, ἡ βουλή σε Τύχην ὡς εἰλάσκουσα,

[εἰκόνα π]ρ<ὸς> τεμένι στήσατο λαϊνέην.

(SEG 13: 226)

Αυτό εδώ το άγαλμα είναι της Ρηγίλλας. Την μορφή της, εξαίρουσα όλην τη σύνεσή της, σμίλεψε ο τεχνίτης στον λίθο. Προσφορά του μεγάλου Ηρώδου Αττικού, αυτού που προεξέχει από τους υπολοίπους και έχει παντοiotρόπως τελειοποιήσει την αρετή, έτυχε δε σύζυγός της, περιβόητου ανάμεσα στους Έλληνες και ακόμη, ενός ελληνόπαιδος ανωτέρου από όλους τους άλλους, ανθού της Αχαΐας. Ω Ρηγίλλα, η Βουλή χαιρετίζοντάς σε ωσάν Τύχη, μαρμάρινο σου έστησε άγαλμα έμπροσθεν του τεμένους τής Θεάς.¹

1 Όλες οι παρατιθέμενες μεταφράσεις του αρχαίου πρωτοτύπου είναι του συγγραφέα.

Η μετοχή ενεστώτα στον έβδομο στίχο («εϊλάσκουσα») φανερώνει ότι η επιγραφή χαράχθηκε ενόσω η σύζυγος του Ηρώδη ήταν εν ζωή (επομένως κατά την περίοδο 143–160 μ.Χ.). Παρά ταύτα, το τελικό κείμενο φαίνεται ότι σκαλίστηκε εκ νέου από κάποιον, μάλλον άπειρο, τεχνίτη σε αρκετά υστερότερη φάση (κατά τον 3ο/4ο αι. μ.Χ.) (Kent 1966, 59–60· πρβλ. Schowalter 2014, 182–3). Όσον αφορά το περιεχόμενο της επιγραφής, ξεχωρίζει η σχεδόν παθολογική κολακεία στο πρόσωπο του Ηρώδη. Είναι αρκετά πιθανόν ότι η Βουλή των Κορινθίων επικύρωσε την ανέγερση του τιμητικού αγάλματος σε μία ιδιαίτερα περίοπτη θέση, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για κάποια σημαντική δωρεά του Αθηναίου ευεργέτη ή της Ρηγίλλης, πιθανότατα την ανακατασκευή της μνημειώδους κρήνης της Πειρήνης στην ανατολική πλευρά της Αγοράς (στην Κόρινθο έχει ευρεθεί μία ιθυφαλλική ερμαϊκή στήλη (Αρ. Ευρ. CS 169) που φέρει προτομή του Ηρώδη Αττικού και την επιγραφή «ΗΡΩΔΗΣ ΕΝΘΑΔΕ ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ», βλ. Goette 2019, 226, 251, εικ. 9.5). Όσον αφορά το άγαλμα καθεαυτό, αξίζει να σταθούμε σε δύο κομβικά σημεία. Πρώτον, παρατηρούμε ότι τονίζεται ρητώς η ύπαρξη μίας οργανικής σχέσης μεταξύ κειμένου και γλυπτού: «φυήν δ' ἔχάραξε τεχνείτης [πᾶσαν σ]ωφροσύνην ἐς λίθον ἀραμένην». Δηλαδή, η επιγραφή υποδηλοί τη δημιουργία ενός εικονιστικού αγάλματος που φιλοδοξεί να αποτυπώσει συγκεκριμένα ηθικά χαρακτηριστικά. Δεύτερον, το κείμενο του βάθρου αποκαλύπτει ότι η ταύτιση Ρηγίλλης-Θεάς Τύχης επιχειρείται μέσω της ανίδρυσης του μνημείου ἔμπροσθεν του ναού της Τύχης στην Αγορά: «Ρηγίλλα, ἡ βουλή σε Τύχην ὡς εϊλάσκουσα, εἰκόνα πρὸς τεμένι στήσατο λαϊνέην». Μία τέτοια ταύτιση δεν ήταν ούτε απρόσμενη ούτε αδόκητη, δεδομένου ότι η αριστοκρατικής καταγωγής Ρωμαία είχε διατελέσει ἱέρεια της Τύχης των Αθηνών (IG II² 3607, 1–6: Ἀππῖαν Ἀτειλίαν Ῥή|γίλλαν · Κλ · Ἡρώδου | τοῦ ἀρχιερέως γυναι|κα ἱερασαμένην πρῶ|την τῆς Τύχης τῆς | πόλεως· πρβλ. την περίπτωση μίας ἱερείας της Τύχης και τοπικής ευεργέτιδος από τη Σέληνη, Nollé και Schindler 1991, 89–94, αρ. 17). Η συσχέτιση της Ρηγίλλης, συγγενούς της αυτοκράτειρας Φαυστίνας της Πρεσβύτερης, με την Τύχη μπορεί να αποδοθεί σε επιρροή από την αυτοκρατορική λατρεία, στην οποία η *Fortuna Augusta-Fortuna Augustii* («Σεβαστή Τύχη», «Τύχη του Σεβαστού») διαδραμάτιζε πρωτεύοντα ρόλο (αναφορικά με την αυτοκρατορική λατρεία της Τύχης, βλ. Gradel 2002, 103–6, 138). Παρόμοια πρακτική παρατηρείται σε μία ακόμη αγαλματική βάση, η οποία ανακαλύφθηκε στην ανατολική αψίδα της κρήνης της Πειρήνης, στη βορειοανατολική πλευρά της Αγοράς (IG IV 1599· Meritt 1931, 64, αρ. 86· Schowalter 2014, 166–83). Το βάθρο φέρει ἐπίγραμμα, στο οποίο μνημονεύεται η ανέγερση τιμητικού αγάλματος της επιφανούς Ρωμαίας, πιθανότατα ἐξ αφορμῆς της ανακατασκευῆς της μνημειώδους κρήνης από την ἴδια ἢ/και τον Ηρώδη:

1 [N]εύματι Σισυφίης βουλῆς παρὰ χεύματι πηγῶν

Ρηγίλλαν μ' ἔσορᾶς, εἰκόνα σωφροσύνης

ψ(ηφίσματι) β(ουλής)

(IG IV 1599)

Με απόφαση της Σισύφειας Βουλῆς, πλάι στο ρεύμα των πηγῶν, μ' αντικρύζεις· ἐμένα τη Ρήγίλλα, απεικόνιση σύνεσης [υψωμένη] με ψήφισμα της Βουλῆς.

Διερωτώμεθα, λοιπόν, ποιος αγαλματικός τύπος ἄραγε ἐπελέχθη για την απεικόνιση της Ρηγίλλης ως υπόδειγμα σωφροσύνης και οιονεί Τύχης της Κορίνθου; Ένας αποσπασματικά σωζόμενος μαρμάρινος ανδριάντας που βρέθηκε επίσης στη νοτιοδυτική περιοχή της Αγοράς, ενσωματωμένος σε έναν βυζαντινό τοίχο, ενδεχομένως μας παρέχει την απάντηση στο ἐρώτημά μας (Εικ. 5) (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 1804· βλ. Edwards 1990, 535–57, εικ. 2, πίν. 86–87a· Bumke 2008, 120, 128–29, σημ. 56). Στην προκειμένη περίπτωση, σώζεται η δεξιά χείρα ενός γυναικείου αγάλματος. Το εἶδος και ο τρόπος ἔνδυσης του πλούσιου χειριδωτού χιτώνα που φέρει το μαρμάρينو σπάραγμα υποδηλώνουν ότι το αρχικό ἔργο, ὅπως ἔχει αναγνωρίσει

Εικ. 5. Θραύσμα της ένδυσης δεξιάς χείρας αντίγραφου της Νεμέσεως του Ραμνούντα από την Αγορά της Κορίνθου. Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 1804. Ύψος: περ. 43 εκ. Μάρμαρο. Μέσα 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Ινώ Ιωαννίδου και Λενιώ Μπαρτζιώτη. © American School of Classical Studies at Athens, Corinth Excavations.

Εικ. 6. Σχεδιαστική αναπαράσταση του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως του Αγορακρίτου (περ. 430–420 π.Χ.). Φωτογραφία: Αρχείο ΒΑΕ © Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

ο Charles Edwards, αποτελούσε αντίγραφο του λατρευτικού αγάλματος της Νεμέσεως του Αγορακρίτου (Εικ. 6), περ. 430–420 π.Χ., από το ιερό της Θεάς της τιμωρητικής εκδίκησης στον Ραμνούντα (για τη Νέμεση του Αγορακρίτου, βλ. Plin. *HN* 36.17· Στράβ. 9.1.17· Πανσ. 1.33.3· Δεσπίνης 1971, 1–108, πίν. 1–4· Πετράκος 1999, 1: 247–67, εικ. 162· Palagia 2000, 62–8, εικ. 4.6–7· Bonanno 2023, 187–95).

Παρ' ότι ελάχιστα σπαράγματα, συμπεριλαμβανομένου μέρους της κεφαλής, του αρχικού έργου επιβιώνουν, χάρη στη μελέτη του Γεωργίου Δεσπίνη, δυνάμεθα να αποκαταστήσουμε με σχετική ακρίβεια τα εικονιστικά στοιχεία της πρωτότυπης δημιουργίας, μέσω της σύγκρισης με αντίγραφα της Αυτοκρατορικής περιόδου (Εικ. 7) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 3949. Βλ. Δεσπίνης 1971, 28–9, πίν. 41–2.1–2 (πρόκειται πιθανόν για ιδιωτικό πορτραίτο λόγω των κλειστών υποδημάτων που φέρει)· Kaltsas 2002, αρ. 219· Καραναστάση 2018, 251–2021, 196–7, εικ. 12· πρβλ. ένα εξαιρετικής ποιότητας αντίγραφο από τη Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg (Αρ. Ευρ. 2086), Brigger 2002, 75–7, εικ. 1). Ο συγκεκριμένος αγαματικός τύπος υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής κατά την πρώιμη Αυτοκρατορική περίοδο, λόγω της λατρευτικής συσχέτισης της Ρωμαίας Αυτοκράτειρας Λιβίας Δρουσίλλας με τη Νέμεση του Ραμνούντα. Περί το 45/46 μ.Χ. η λατρεία της Νεμέσεως στον Ραμνούντα συγκεράστηκε, υπό την εποπτεία του ιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας και στρατηγού των οπλιτών Δημοστράτου, με την αυτοκρατορική λατρεία της Λιβίας, ως απόρροια της αποθέωσης (*deificatio*) της τελευταίας από τον Κλαύδιο το 41/42 μ.Χ. (βλ. *IG II²* 3242· Stafford 2013, 205–38· Bonanno 2023, 259–67· ορισμένοι μελετητές χρονολογούν την αφιέρωση του ναού στη Θεά Λιβία στην εποχή του Αυγούστου,

Εικ. 7. Γυναικείο άγαλμα στον τύπο της Νεμέσεως. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 3949. Ύψος: 1.90 μ. Μάρμαρο. 2ος αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Αρχείο ΕΑΜ. Υπουργείο Πολιτισμού - © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Εικ. 8. Ανδριάντας της ιέρειας Καλλιίδος από το Αρτεμίσιον της Μεσσήνης. Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 240 + 254. Ύψος: 0.88 μ. (κορμός). Ύψος κεφαλής: 15 εκ. Μάρμαρο. Τέλη 2ου αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης. © Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας.

πρβλ. Lozano 2004, 177–80· Schmalz 2009, 72–4, αρ. 133· όσον αφορά την ταύτιση πρώιμων αυτοκρατορικών αντιγράφων της κλασικής Νεμέσεως από των ελλαδικό χώρο ως αγαλμάτων της Λιβίας, βλ. Brigger 2002, 73–9· Bumke 2008, 118–32, πίν. 24–8· Portale 2013, 223–25).

Το προαναφερθέν Κορινθίο θραύσμα έχει συσχετισθεί πειστικά από τους Charles Edwards και Helga Bumke με το ενεπίγραφο βάθρο της Ρηγίλλης δυνάμει τόσο της τεχνικής εκτέλεσης, που το χρονολογεί στην εποχή των Αντωνίνων, όσο και των διαστάσεων του, οι οποίες συνάδουν με το μέγεθος της συνανήκουσας (;) αγαλματικής βάσης, το πλάτος της οποίας ανέρχεται στα 81 εκ. (Edwards 1990, 535–38, σημ. 44· Bumke 2008, 128–29). Ένας ωραίος συγκαίρινος εικονιστικός ανδριάντας, ήτοι της εποχής των Αντωνίνων, από τη Μεσσήνη αποτελεί το εγγύτερο χρονικά και γεωγραφικά παράλληλο στον ανδριάντα της Ρηγίλλης από την Κόρινθο. Το περί ου ο λόγος, κάτω του φυσικού μεγέθους, εικονιστικό άγαλμα απεικονίζει την ιέρεια Καλλιίδα Αριστοκλέους, η οποία αποδίδεται ως Νέμεσις. Προέρχεται από το μικρό ιερό της Αρτέμιδος Ορθείας-Ουπησίας, εντός του συγκροτήματος του Ασκληπιείου της Μεσσήνης (Εικ. 8) (Μεσσήνη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 240 + 254. Βλ. SEG 23: 216· Θέμελης 1994, 119, εικ. 24–5· Connolly 2007, 157, εικ. 5.24· Krumeich 2008, 84, πίν. 14.4· Dickenson 2017, 129–31· 2021, 124–26· πρβλ. έναν ανδριάντα από την Απτέρα στον τύπο της Νεμέσεως, τώρα στην Κωνσταντινούπολη (Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 28), Καρανασάση 2018, 250–51, εικ. 14–5).

Σε αυτό το σημείο, εγείρεται το εύλογο ερώτημα: γιατί η Ρηγίλλα αποδόθηκε ως Νέμεσις στην Αγορά της Κορίνθου; Στην επίμαχη τιμητική επιγραφή, η γυναίκα του Ηρώδη Αττικού τιμάται ρητώς ως «Τύχη της Πόλεως».

Η εικονογραφία της εν λόγω θεότητας, καίτοι μεταβαλλόμενη, παρουσιάζει ορισμένα σταθερά γνωρίσματα (πυργωτό στέμμα, κέρας της Αμαλθείας και πηδάλιο). Στην Κόρινθο δε έχει εντοπιστεί η υπερφυσική κεφαλή της εντόπιας Τύχης στο κέντρο του δυτικού άκρου της Αγοράς (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S 802· βλ. Edwards 1990, 531, πίν. 83a· Sturgeon 2003, 356–57, εικ. 21.7). Στη δυτική απόληξη της βορειοδυτικής στοάς, σε απόσταση δέκα μέτρων από τον λεγόμενο «Ναό D», έχει ανακαλυφθεί το κάτω μέρος αγάλματος (Αρ. Ευρ. S 427) που απεικονίζει όρθια γυναικεία μορφή συνοδεία τροχού της μοίρας. Ο εν λόγω ανδριάντας έχει ταυτιστεί ως αντίγραφο της Νεμέσεως στον τύπο «Torlonia-Ιεράπετρα». Ο Jean Bousquet (1964, 612–13, εικ. 3) συσχέτισε το άγαλμα με τη βάση της Ρηγίλλης (πρβλ. τον αντίλογο του Edwards 1990, 531–34, 537–38, σημ. 44, πίν. 84). Εντούτοις, η επιλογή του τύπου της Ραμνουσίας Νεμέσεως για την εικονογραφική απόδοση της Ρηγίλλης ως Τύχης της Κορίνθου εκτιμάται ότι υπαγορεύτηκε από συγκεκριμένες λατρευτικές και ιδεολογικές παραμέτρους.

Οι θεοποιημένες προσωποποιήσεις Νέμεσις και Τύχη συσχετιζόνταν στο πεδίο της τέχνης και της λατρείας ήδη από τον 4ο αι. π.Χ. ενώ η, κατά το μάλλον ή ήττον, συνταύτισή τους ολοκληρώθηκε κατά την Αυτοκρατορική περίοδο (σε έναν βωμό με απεικόνιση του κέρατος της Αμαλθείας, ο οποίος ανακαλύφθηκε στο ιερό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., αναγράφεται η επίκληση «Τύχας [Νεμ]έσεως», βλ. *IG IV*², 1 311· για την Αυτοκρατορική περίοδο, πρβλ. *IG X,2 2 56· CIL III 1125 (Deae Nemesi sive Fortunae)*· σχετικά με τα κοινά εικονογραφικά στοιχεία (σφαίρα/*globus*, πηδάλιο, κέρας της Αμαλθείας και τροχός) των δύο θεοτήτων, βλ. Hornum 1993, 20, σημ. 2· Dirven 1999, 329). Η επιλογή του αγαλματικού τύπου της Νεμέσεως για την απεικόνιση του τιμώμενου προσώπου εξηγείται από το γεγονός ότι ο Ηρώδης Αττικός και η οικογένειά του είχαν εμπλακεί στη λατρεία της Ραμνουσίας υπόστασης της Θεάς, η οποία ήταν πλέον επενδεδυμένη και με το ακαταγώνιστο κύρος της αυτοκρατορικής λατρείας. Συγκεκριμένα, ο Ηρώδης είχε προβεί σε μία σειρά αφιερώσεων στο ιερό της εντόπιας Νεμέσεως (γνωρίζουμε ότι ανήγειρε στο ιερό μία τριάδα προτομών του ιδίου και των συναυτοκρατόρων Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βέρου, καθώς και τουλάχιστον άλλη μία αυτοκρατορική προτομή· βλ. επίσης μία αποτροπαϊκή επιγραφή του ιδίου από την εν λόγω τοποθεσία, *IG II*² 13208· για την παρουσία του μεγάλου Αθηναίου στο ιερό της Νεμέσεως και την ομάδα πλαστικών δημιουργιών που ανιδρύθηκαν στον χώρο με δική του πρωτοβουλία, βλ. Tobin 1997, 260–61, 278–79· Πετράκος 1999, 1: 291–93, εικ. 204–6· Καραναστάση 2019, 289–90, 294–97). Μάλιστα, μία επιγραφή μας ενημερώνει ότι ο Αττικός θυσιάζε συχνά στη φοβερή θεότητα μαζί με τον αγαπημένο «τρόφιμό» του Πολυδευκίωνα, προς τιμήν του οποίου αφιέρωσε μία προτομή καθώς και έναν ολόσωμο, πιθανότατα έφιππο, ανδριάντα στο ιερό περί το 174/175 μ.Χ. (*IG II*² 3969· Goette 2019, 244–45, σημ. 56, αρ. 28, εικ. 9.23· Καραναστάση 2019, 294–95). Ο «εναγκαλισμός» της Ραμνουσίας Νεμέσεως και του μεγάλου σοφιστή είναι επίσης κραυγαλέος στο λεγόμενο «Τριόπιον», το ιερό που ανήγειρε ο Ηρώδης στην ιδιοκτησία του έξω από τη Ρώμη, στην Αππία Οδό. Σε ένα εκτενές επιτάφιο επίγραμμα, πιθανόν έργο του του Μαρκέλλου Σιδήτη, το οποίο συντέθηκε εις μνήμην της αποθανούσας Ρηγίλλης, ήτοι μετά το 160 μ.Χ., γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη «Ραμνούσια Ούπι» (*IG XIV 1389, B 61· SEG 29: 999· Tobin 1997, 356–57· Davies και Romeroy 2012, 3–34· Borg 2019, 317–30*).

Το τιμητικό άγαλμα της Ρηγίλλης από την Κόρινθο αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση στρατηγικού συνδυασμού χώρου, λόγου και εικόνας. Η απεικόνιση της επιφανούς Ρωμαίας ως οιοινεί Ραμνουσίας Νεμέσεως εξηγείται τόσο βάσει της λατρευτικής συνταύτισης Νεμέσεως και Τύχης όσο και λόγω των ιδιαιτέρων σημάνσεων που έφερε ο εν λόγω αγαλματικός τύπος στην περιοχή. Επιβεβαιωμένοι ιδιωτικοί ανδριάντες στον τύπο της Νεμέσεως, μόλις δύο εν συνόλω, έχουν εντοπιστεί αποκλειστικά στον ελλαδικό χώρο (αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και σε έτερους αγαλματικούς τύπους· χαρακτηριστικά, όλα τα σωζόμενα εικονιστικά αγάλματα που ακολουθούν πιστά τον λεγόμενο «τύπο του Αισχύνη» προέρχονται εξ ολοκλήρου από την επαρχία της Αχαΐας· επιπροσθέτως, αρκετά εκ των εικονιστικών αγαλμάτων που κατατάσσονται στον λεγόμενο τύπο της «Ασπασίας/Σωσάνδρας/Ευρώπης» προέρχονται από την Πελοπόννησο και την Κρήτη· βλ. Καραναστάση 2018, 247–50, εικ. 8–13· 2021, 196–98, εικ. 12–3· Stirling 2018, 88–116· Katakis 2022, 258–9· 2023, 56). Αναθέτοντας έναν κλασικιστικό ανδριάντα στην πρωτεύουσα της επαρχίας της Αχαΐας, ο Ηρώδης πιθανόν υπογράμμιζε την προνομακική σχέση του με την αττική υπόσταση της Θεάς, καθώς και με το ένδοξο παρελθόν της Παλαιάς Ελλάδος εν γένει. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από την τοποθεσία ανέγερσης του μνημείου. Στη νοτιοδυτική

πλευρά της Αγοράς της Κορίνθου παρατηρείται η συγκέντρωση γλυπτών συνδεδεμένων με την εντόπια, προ-ρωμαϊκή ταυτότητα της πόλης. Στο εν λόγω σημείο έχουν ευρεθεί δύο βάσεις, αρχικού ύψους περ. δύο μέτρων, οι οποίες φέρουν αρχαϊστικά ανάγλυφα με παραστάσεις εγχώριων θεοτήτων (λ.χ. Ζεύς Χθόνιος, Δήμητρα και Κόρη), κατά τη Mary Sturgeon και τον Christopher Dickenson (Κόρινθος, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. S-74-27· Sturgeon 2003, 353, εικ. 21.3· Dickenson 2021, 130–31, εικ. 6.11· στον αντίποδα, η Barbette Spaeth (2017, 397–423) ερμηνεύει τις παραστάσεις ως απεικονίσεις ρωμαϊκών θεοτήτων).

Καταληκτικά, ο επιφανής Αθηναίος, που χαιρετίζεται στην επιγραφή του μνημείου ως «ελληνόπαις» και «ανθός της Αχαΐας», παρουσίαζε τον εαυτό του και τη Ρήγιλλα ως εγγυητές της εγχώριας πολιτιστικής και θρησκευτικής ταυτότητας. Είναι αυτονόητο, βεβαίως, ότι τα εμπλεκόμενα άτομα δεν ήσαν συνηθισμένοι ιδιώτες. Επομένως, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ανάθεσής τους. Παρά ταύτα, μπορούμε να εντοπίσουμε στον ελλαδικό χώρο και άλλες, καίτοι λιγότερο εντυπωσιακές, περιπτώσεις σκόπιμου συνδυασμού χώρου, κειμένου και γλυπτού.

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΑ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Μία λιαν ενδιαφέρουσα περίπτωση συνδυασμού μεταφορικού γραπτού λόγου και γλυπτικής εντοπίζεται στα πορτραίτα των λεγόμενων «κοσμητών» από την Αθήνα. Η συγκεκριμένη ομάδα πορτραίτων ήρθε στο φως το 1861, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, οι οποίες διεξήχθησαν επί γραμματείας του Στέφανου Κουμανούδη (1861, 12–21). Τα εν λόγω γλυπτά, 33 εν συνόλω, βρέθηκαν μαζί με ένα αυτοκρατορικό πορτραίτο καθώς και πλήθος ενεπίγραφων βάθρων, ερμαϊκών στηλών, εφηβικών καταλόγων και αρχιτεκτονικών μελών (αναλυτικά για τα πορτραίτα των «κοσμητών» και τα ευρήματα από τον χώρο του λεγόμενου «Διογενείου», βλ. Graindor 1915, 241–401· Lattanzi 1968· Zanker 1995, 209–11· Smith 1998, 79–80· Kaltsas 2002, 325–34· Krumeich 2004, 131–55· D’Ambra 2005, 201–16· Βλαχογιάννη 2018, 162–65, αρ. 21–53· Prusac-Lindhagen 2019, 139–67· de Lisle 2020, 12–3· Katakis 2022, 249–50). Τέσσερις ολόγλυφες εικονιστικές κεφαλές ήσαν συμφυείς με τις συνανήκουσες ενεπίγραφες ερμαϊκές στήλες, οι οποίες ταυτίζουν τα απεικονιζόμενα πρόσωπα ως «κοσμητές», ανώτερους αξιωματούχους του γυμνασίου που επόπτευαν τους εφήβους και εξασφάλιζαν την πειθαρχία (αρχαιοελληνιστί, «κόσμος») (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 384–87). Είχαν εντοιχισθεί ως *spolia* στον κατώτερο δόμο και το εσωτερικό γέμισμα του τμήματος της υστερορωμαϊκής οχύρωσης που ευρίσκετο περί τα 200 μέτρα ανατολικά του Ωρολογίου του Ανδρονίκου Κυρρήστου, πλησίον της κατεδαφισμένης εκκλησίας του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη (Εικ. 9). Πολλές εκ των σωζόμενων επιγραφών αναγράφουν ονόματα εφήβων, κοσμητών και άλλων αξιωματούχων του γυμνασίου. Δεδομένου ότι το Διογέγειο Γυμνάσιο αναφέρεται συχνά σε ορισμένες εκ των προαναφερθέντων επιγραφών, με τη φράση οι «περί τὸ Διογέγειον», τα κινητά ευρήματα έχουν υποθετικά συσχετισθεί με το εν λόγω μέρος, το οποίο πρέπει να τοποθετήσουμε είτε στον χώρο του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη, είτε σε κάποια γειτονιάζουσα περιοχή (βλ. λ.χ. IG II² 2243· IG II² 2245· βλ. επίσης μία εφηβική επιγραφή (IG II² 1078, 39–43), ευρεθείσα στην ίδια περιοχή, που ορίζει την ανέγερση τριών στηλών στην Ελευσίνα, το εν άσσει Ελευσίνιον και το Διογέγειον: ἀναγράψαι δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο τὸν [τα]μία[ν τ]οῦ γέ[ν]ους τῶν Εὐμολπιδῶν ἐν τρισὶν [στή]λαις καὶ στήσαι | τὴν μὲν ἐν Ἐλευσίνιω τῶι ὑπὸ [τ]ῆι πόλει, τὴν δὲ ἐν | τῶι Διογενείωι, τὴν δὲ ἐν Ἐλευσεῖνι ἐν τῶι ἱερῶι πρὸ | τοῦ βου[λ]ευτηρίου· για την εν λόγω υπόθεση και την τοποθεσία του Διογενείου, βλ. Graindor 1915, 241–44· Πέππα-Παπαϊωάννου 2005, 2: 629–46· di Cesare 2018, 218–19, 224–25, πίν. 1–3).

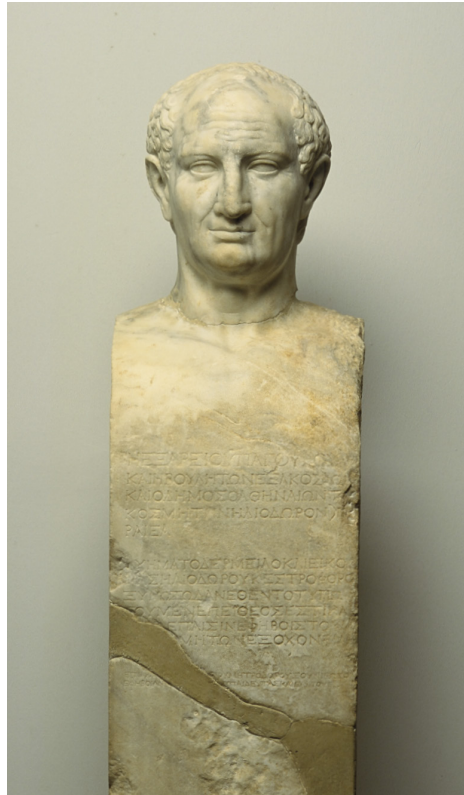
Τα γλυπτά που προέρχονταν από γυμνασιακό συγκρότημα είχαν ανιδρυθεί είτε στην είσοδο του γυμνασίου είτε σε κάποιον από τους επιμέρους χώρους του. Βάσει φιλολογικών πηγών, επιγραφών και αρχαιολογικών ευρημάτων, γνωρίζουμε ότι οι πλέον προσφιλείς χώροι για την ανίδρυση τιμητικών ανδριάντων και ερμαϊκών στηλών ήσαν η αυλή, οι αίθουσες και το περιστύλιο της παλαίστρας. Επιπροσθέτως, αγάλματα τοποθετούνταν στον ξυστό, την παραδρομίδα, καθώς και στα ιερά του γυμνασίου (Λουκ. *Ἀνάχαρσις* 33· Παυσ. 1.17.2· για τις θέσεις ανίδρυσης γλυπτών στα γυμνάσια, βλ. Καζακίδη 2015, 187–202· 2023, 83–4). Δοθέντος ότι μία επιγραφή

Εικ. 9. Άποψη του χώρου του λεγόμενου «Διογενείου Γυμνασίου», πλησίον του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης.

από την ευρύτερη περιοχή των Αθηνών καταγράφει την ανέγερση της εικόνας του κοσμητού Νυμφοδότου στην «παλαιστρα των εφήβων» («έν εϋφήβοισι παλαιστραι»), είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι και οι σωζόμενες ερμαϊκές στήλες των κοσμητών από τον Αγ. Δημήτριο Κατηφόρη είχαν ανιδρυθεί σε αντίστοιχο χώρο (*IG II² 2037, 1–2· σωζόμενες επιγραφές κάνουν μνεία μόνον στον περίβολο και το τέμενος του Διογενείου Γυμνασίου, IG II² 1011, 41· IG II² 1039, 55–6· di Cesare 2018, 218*).

Δύο εκ των τεσσάρων σωζόμενων εικονιστικών ερμαϊκών στηλών συμβάλλουν καίρια στην κατανόηση της χρήσης μυθολογικών μεταφορών στο πεδίο των τιμητικών επιγραφών, καθώς και του τρόπου με τον οποίο τα εικονιστικά αγάλματα της περιόδου «συμπλήρωναν» τις επιγραφές των ενεπίγραφων βάθρων τους. Η πρώτη ερμαϊκή στήλη έφερε το πορτραίτο του κοσμητού Ηλιοδώρου από τον Πειραιά (Εικ. 10) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 384· βλ. Lattanzi 1968, 34–5, αρ. 2· Wrede 1981, 44· Ρωμιπούλου 1997, 50–1, αρ. 39· Kaltsas 2002, 325–26, αρ. 683· Krumeich 2004, 139–40· D’Ambra 2005, 203–6, εικ. 17.1–2· Βλαχογιάννη 2018, 203, αρ. 21). Πρόκειται για ιδιόμορφη δημιουργία της Αδριάνειας περιόδου, η οποία αφιερώθηκε επί των ημερών του επωνύμου άρχοντος Φουλβίου Μητροδώρου (115/116 μ.Χ.). Στην εικονιστική κεφαλή εντοπίζονται στοιχεία εξατομίκευσης που παραπέμπουν στον Φλάβειο ρεαλισμό και δη στα πορτραίτα του Βεσπασιανού (69–79 μ.Χ.) (οι ομοιότητες συνίστανται στο αγένειο πρόσωπο, το πλατύ κρανίο, τα μεγάλα/βαριά βλέφαρα και το τετράγωνο σαγόνι· πρβλ. ένα πορτραίτο του Βεσπασιανού από τη Ρώμη (Musei Capitolini, Stanza degli Imperatori, Αρ. Ευρ. 17), Fittschen και Zanker 1985, 1: 33, αρ. 27· αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα πορτραίτα των κοσμητών ανακαλύφθηκαν μαζί με μία κολοσσική κεφαλή του Δομιτιανού (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 345), βλ. Καζακίδη 2023, 80–1, εικ. 1–2). Ο Ηλιοδώρος παρουσιάζεται φαλακρός και σε προχωρημένη ηλικία με όλα τα τυπικά σημάδια της ανδρικής γήρανσης. Τα πρησμένα αυτιά φανερώνουν την αθλητική καριέρα του κοσμητού ως παγκρατιαστή ή πυγμάχου (ο Bert Smith (1998, 84–5) έχει επισημάνει τον εγγενώς συντηρητικό χαρακτήρα των γηραιών-ρεαλιστικών αγένειων πορτραίτων από την ελληνορωμαϊκή Ανατολή του 2ου αι. μ.Χ., καθώς και την εξάρτησή τους από τον υστεροελληνιστικό ρεαλισμό).

Εικ. 10. Ερμαϊκή στήλη που φέρει το πορταίτο του κοσμητοῦ Ηλιοδώρου. Πιθανόν ἀπό το Διογένηιον. Αθήνα, Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείον, Αρ. Ευρ. 384. Ὑψος: 1.975 μ. (συμπεριλαμβανόμενης τῆς βάσης). Ὑψος κεφαλῆς: 29 εκ. Πεντελικὸ μάρμαρο. 115/116 μ.Χ. Φωτογραφία: Ἀρχεῖο ΕΑΜ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ - © Εθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείον.

Το κείμενο τῆς ευμεγέθους ἐπιγραφῆς, το οποίο χαράχθηκε στὴν ἐμπρόσθια ὄψη τῆς στήλης, καταγράφει τὸ σχετικὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Μητροδώρου, καθὼς καὶ τὰ ονόματα ἀξιωματοῦχων καὶ ἐφήβων τοῦ γυμνασίου (IG II² 2021· Follet 1976, 203–4, 507 (113/114–124/125 μ.Χ.)· Karetanopoulos 1992–1998, 224, 235 (115/116 μ.Χ.)· de Lisle 2020, 76 (περ. 120 μ.Χ.)). Στὴν ἀριστερῇ στενῇ πλευρᾷ τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης ἔχει σκαλιστεῖ προσωπικὴ ἀφιέρωση τοῦ ἐφήβου Ἀρχιμήδη πρὸς τοὺς «φίλους καὶ συνέφηβους» τοῦ. Το χωρίο τῆς ἐπιγραφῆς που μας ἐνδιαφέρει ἐν προκειμένῳ ἔχει ὡς ἐξῆς:

- 1 ἡ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλ[ῆ]
καὶ ἡ βουλή τῶν ἑξακοσίων
καὶ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων τὸ[ν]
κοσμητὴν Ἡλιόδωρον Π[ει]-
5 ραίεα.
σχῆμα τὸδ' Ἑρμείαο καὶ εἰκό-
νας Ἡλιοδώρου κεστροφόρο[ι]
ξυνῶ τῶδ' ἀνέθεντο τύπω,

τοῦ μὲν ἐπεὶ θεός ἐστι καὶ

10 εὐ[α]δε παισὶν ἐφήβοις, τοῦ δ' [ῶ]-

τι κο[σ]μητῶν ἔξοχον εἶλ[ε]

κλέο[ς].

(IG II² 2021 A, 1. 1–12)

Ἡ Βουλή του Αρείου Πάγου, η Βουλή των εξακοσίων και ο Δήμος των Αθηναίων [αφιέρωσαν το άγαλμα] στον Ηλιόδωρο από τον Πειραιά. Οι κεστροφόροι έφηβοι από κοινού απέδωσαν σε αυτό εδώ το γλυπτό την μορφή του Ερμού και την όψη του Ηλιόδωρου· του πρώτου επειδή είναι Θεός και αρεστός στους νεαρούς εφήβους, του άλλου επειδή απέκτησε την μεγαλύτερη δόξα ανάμεσα στους κοσμητές.

Παρατηρούμε πως η αφιέρωση διαπνέεται από ένα επικό-ηρωικό πνεύμα. Σαφής στόχος της ανάθεσης είναι η αναγωγή του μνημείου στη σφαίρα των Θεών και των αρχαίων Ηρώων. Αυτή η απόπειρα επιχειρείται γλωσσικά με δύο τρόπους: α) διαμέσου της γραπτής υπενθύμισης των καταβολών των Ερμών· β) με τη στρατηγική χρήση της αρχαϊστικής ομηρικής λέξης «εὔαδε» (επικός αόριστος του ρήματος άνδάνω) και της πομπώδους ποιητικής γενικής «Ερμείαο». Η «συνύπαρξη» ενός θνητού με τον Ερμή καθίσταται δυνατή λόγω του ιδιόμορφου χαρακτήρα του τελευταίου ως Θεού του μεταιχμίου και της διάβασης των ορίων (D'Ambra 2005, 207· αναφορικά με τις λατρευτικές ιδιότητες και τον διφυή χαρακτήρα του Ερμή, βλ. Margariti 2017, 98· Wallensten 2019, 253–54). Ευρισκόμενος διηγεκώς εν κινήσει, ο «ῶδιος» Ερμής μεταβαίνει ελευθέρως μεταξύ της διάστασης των θνητών και του κόσμου των αθανάτων· είτε ως «κῆρυξ» των Θεών είτε ως «ψυχοπομπός», συνοδός των ψυχών, και ενίοτε συμπαραστάτης των ζώντων Ηρώων, στο βασίλειο του Άδη. Συνάμα, είναι «λόγιος» και «παλαιστρίτης», το *Geist* του γυμνασίου που ομοιάζει, τόσο στην όψη όσο και στις αθλητικές ιδιότητες, με τους εφήβους.

Το μνημείο του Ηλιόδωρου δεν αποτελεί *unicum*. Η εν μέρει ή πλήρης εξομοίωση μελών του γυμνασίου με τον Ερμή ήταν συνήθης πρακτική κατά την προχωρημένη Αυτοκρατορική περίοδο (Wrede 1981, 44–5). Παρομοίου ύφους επίγραμμα απαντά σε άλλη μία εκ των ερμαϊκών στηλών με πορτραίτα κοσμητών που βρέθηκαν στην περιοχή του Αγ. Δημητρίου Κατηφόρη (Εικ. 11) (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. 387· βλ. Lattanzi 1968, 39–40, αρ. 7· Ρωμοπούλου 1997, 52–3, αρ. 42· Kaltsas 2002, 326–27, αρ. 685· Krumeich 2004, 141–42, 146, 151, εικ. 2, 7–8· Βλαχογιάννη 2018, 208, αρ. 26). Σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή, το μνημείο ανιδρύθηκε επί άρχοντος Κλαυδίου Λυσιάδη, του οποίου τη θητεία μπορούμε να χρονολογήσουμε κατά προσέγγιση στο δεύτερο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. (IG II² 3744· Follet 1976, 511, 514 (Αδριάνεια/Αντωνίνεια περίοδος)· Oliver 1980, 97–8· Byrne 2003, 157–58, 509, αρ. 159 (περ. 174/175 μ.Χ.)· de Lisle 2020, 77 (125–135 ή 174 μ.Χ.)). Η στήλη φέρει γενειοφόρα εικονιστική κεφαλή με έντονα κλασικιστικά στοιχεία που παραπέμπουν στην εικονογραφία Αθηναίων πολιτών και διανοουμένων του 4ου αι. π.Χ. (οι Elena Lattanzi (1968, 40) και Ralf Krumeich (2004, 141–42, σημ. 52) έχουν επισημάνει την εξάρτηση του πορτραίτου του Ονάσου από υστεροκλασικά πρότυπα, κυρίως από την εικόνα του λεγόμενου «Αισχύλου»· πρβλ. την ερμαϊκή στήλη από την Νάπολη (Museo Archeologico Nazionale, Αρ. Ευρ. 6139), η οποία κατά πάσα πιθανότητα φέρει το πορτραίτο του μεγάλου τραγωδού· Richter και Smith 1984, 74, 76–8, εικ. 41· βλ. επίσης το ταφικό μνημείο του Αλέξου από το Σούνιο, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αρ. Ευρ. 2574), Kaltsas 2002, 202, αρ. 403). Απεικονίζεται ο Παλληνεύς κοσμητής Όνασος, υιός του Τροφίμου.

Το ποίημα που προηγείται του κυρίως ψηφίσματος, διανθισμένο με ιωνικούς και ομηρικούς τύπους όπως «λεώς» και «κυδήνας», αναφέρεται στην εκλογή του κοσμητού:

Εικ. 11. Ερμαϊκή στήλη που φέρει το πορταίτο του κοσμητού Ονάσου. Πιθανόν από το Διογένειον. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. 387. Ύψος: 2.20 μ. (με τη βάση). Ύψος κεφαλής: 31 εκ. Πεντελικό Μάρμαρο. Ύστερη Αδριάνεια/Αντωνίνηα περίοδος. Φωτογραφία: Αρχείο ΕΑΜ. Υπουργείο Πολιτισμού - © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

- 1   *λεὼς ἐφήβων τόνδε κοσ-*
                          μητὴν θέτο
                          ᾽Ονασον Ἐρμάωνι κυδήνας
                          ἴσον.
- 5   *ἢ ἐξ Ἀρείου πάγου βουλή*
                          τὸν κοσμητὴν τὸν ἐπὶ Κλ
                          Λυσιάδου ἄρχοντος
                          ᾽Ονασον Τροφίμου Παλλη-
                          νέα γραμματεύσαντα
- 10   *τοῦ συνεδρίου.*

(IG II² 3744, 1–10. Στη δεξιά στενή πλευρά της στήλης είναι χαραγμένη η αφιέρωση ενός Ασκληπιάδη)

Ο λαός όρισε αυτόν εδώ τον Όνασο διευθυντή των εφήβων τιμώντας τον [με αυτόν τον τρόπο] εξ ίσου με τον Ερμή. Η Βουλή του Αρείου Πάγου [αφιέρωσε το άγαλμα] στον κοσμητή Όνασο, υιό του Τροφίμου, από την Παλλήνη, ο οποίος θήτευσε ως γραμματέας του συνεδρίου επί [επωνύμου] άρχοντος Κλ[αυδίου] Λυσιάδου.

Τέτοιου είδους λεκτικές εξομοιώσεις μελών του γυμνασίου με τον πάτρωνα Θεό του δεν περιορίζονταν στην Αθήνα. Μία, πλέον χαμένη, ερμαϊκή στήλη από τη Σπάρτη αποτελεί το δεύτερο «χτυπητό» παράλληλο. Σύμφωνα με την επιγραφή, η στήλη έφερε την κεφαλή του εφήβου Δαμοκράτη (αναφορικά με την ερμαϊκή στήλη του Δαμοκράτη (τέλη 1ου/αρχές 2ου αι. μ.Χ.), βλ. IG V,1 493· Καζακίδη 2018, 239–40· Wallensten 2018, 39· 2019, 253). Το εν λόγω μνημείο αποτελούσε μία εκ των δύο ερμαϊκών στηλών που ανιδρύθηκαν προς τιμήν του νεαρού Σπαρτιάτη στις δύο παλαιότερες των εφήβων. Στο συγκινητικό, ομηρικού ύφους, επίγραμμα, οι έφηβοι αποχαιρετούν τον πρόωρα αποβιώσαντα σύντροφό τους, προσφωνώντας τον «Νέο Ερμή» («νέον Έρμείαν»):

1 συνέφηβοι Δαμοκράτους

Δαμοκράτη, νέ-

ον Έρμείαν, υιόν

Διοκλήος, άμφι

παλαιίστραισιν στή-

σαμεν ήμετέραις

παίδες άνίκατοι

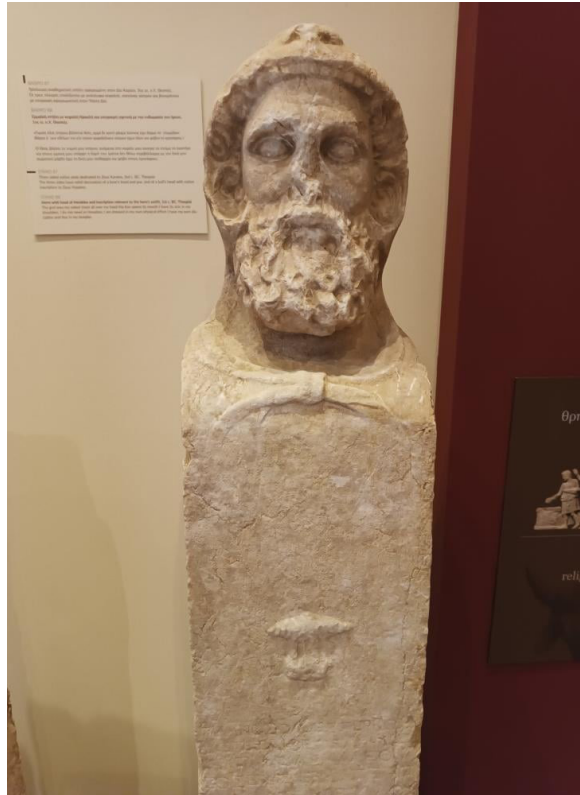
σθεναροί, κρατε-

10 ροί συνέφηβοι.

(IG V,1 493, 1–10)

Οι συνέφηβοι του Δαμοκράτους· του Δαμοκράτους, υιού τού Διοκλέους, ως νέου Ερμού υψώσαμε την προτομή και στις δυο μας παλαιότερες· εμείς, παλικάρια άνίκητα, ψυχωμένα, οι ρωμαλέοι συνέφηβοί του.

Παρομοίως με το πορτραίτο του Ηλιοδώρου, η επιγραφή επιστά λακωνικά την προσοχή στις θεϊκές σημάνσεις της ερμαϊκής στήλης. Η οργανική σχέση μεταξύ γραπτού-ποιητικού λόγου και ερμαϊκών στηλών είναι εξίσου εμφανής σε έναν Ερμηρακλή από τις Θεσπιές (Εικ. 12) (Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. ΒΕΜ 160· βλ. Καρούζος 2017, 47, αρ. 160, εικ. 36· Biard κ.ά. 2017, 708–9 (1ος αι. μ.Χ.)· πρβλ. έναν ελληνιστικό Ερμηρακλή από τη Μεσσήνη (Αρ. Ευρ. 4209), Θέμελης 2019β, 547–48, εικ. 18.7). Ο Ηρακλής φέρει λεοντή, το προσωπικό του «έμβλημα», η οποία δένεται σε «ηράκλειον άμμα» μπροστά στο άνω μέρος της στήλης. Κάτωθι του φαλλού είναι χαραγμένο ένα αξιοπρόσεκτο επίγραμμα. Το σχήμα των γραμμάτων χρονολογεί την ερμαϊκή στήλη στον 1ο αι. μ.Χ.

Εικ. 12. Ερμαϊκή στήλη με κεφαλή Ηρακλή από τις Θεσπιές, Θήβα, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αρ. Ευρ. ΒΕΜ 160. Ύψος: 1.45 μ. Μάρμαρο. Τέλη 1ου αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ. Φωτογραφία: Γεώργιος Κουκοβασίλης, Υπουργείο Πολιτισμού - © Εφορεία Αρχαιοτήτων Βοιωτίας.

1   *Γυμνὸς ὄλος στέρνω*
                          βλέπεται θεός, ἀμφὶ δὲ
                          κρατὶ χάσμα λέο-
                          ντος ἔχει δέρμα τ' ἔπω-
                          μίδιον· φάρεα δ' οὐ-
                          κ ἐθέλων τὸν ἐόν
                          πόνον ἀμφιδέδυκεν
                          κόσμον ἔχων ἴδιον
                          καὶ φόβον ἐν κροτά-
 10   *φοις.*
                          (SEG 31: 519)

Ολάκερα γυμνός μέχρι το στέρνο σε θέα εκτίθεται ο Θεός· ορθάνοιχτο δε στην κεφαλή του κρέμεται το στόμα λιονταριού, στους ώμους η δορά του· χρεία μη έχοντας μανδύα με τον δικό του μόχθο έχει ντυθεί, ενώ ιδιαίτερο στους κροτάφους του το κόσμημα, μοναδικά δικό του, [των άλλων(ε)] ο φόβος.

Εδώ, ο δημιουργός με περίσσεια περηφάνια αναλύει το έργο του στον θεατή. Μάλιστα, η περιγραφή του γλυπτού προσλαμβάνει τον χαρακτήρα «έκφρασης», ήτοι ρητορικής περιγραφής έργου τέχνης, σε συμφωνία με την αισθητική προσέγγιση που συναντούμε στην πραγματεία «Εικόνες» του Δημνίου σοφιστή Φιλοστράτου (ο Guillaume Biard κ.ά. (2017, 708) συσχετίζουν το εν λόγω επίγραμμα-έκφραση με τα επιγράμματα από το ιερό των Μουσών στον Ελικώνα, τα οποία συντέθηκαν από τον αυλικό ποιητή Όνεστο της Αυγούστειας περιόδου). Αναδεικνύεται, λοιπόν, ο υπό εξέταση αγαματικός τύπος ως ένα από τα κατεχοχρήν εικονιστικά μέσα για την έντεχνη διατύπωση εννοιών και μηνυμάτων. Επιπροσθέτως, η σύγκριση της γλυπτής απεικόνισης του αρχετυπικού Ήρωα της Αρχαίας Ελλάδος με τα προαναφερθέντα πορτραίτα ιδιωτών επιβεβαιώνει τη σταθερή λειτουργία των ερμαϊκών στηλών, εικονιστικών και μη, ως μέσων ηρωοποίησης των απεικονιζόμενων προσώπων, συνήθεια που έλκει την καταγωγή της από τις πρακτικές τιμής αθλητών-εφήβων των ελληνιστικών γυμνασίων (περί της εικονογραφίας και του περιεχομένου των Ερμών, καθώς και της μακραιώνης χρήσης εικονιστικών τύπων του Ερμή για την απεικόνιση τιμώμενων προσώπων στα γυμνάσια, βλ. Dillon 2006, 30–2· Καζακίδη 2015, 73–9, 99–102, 171–2). Καταληκτικά, μπορούμε να προσλάβουμε τον υπό εξέταση αγαματικό τύπο καθεαυτόν ως μία αλληγορία για τον χώρο του γυμνασίου και το αξιακό πλαίσιο του. Τελώντας υπό την προστασία του Ερμή και του συνοδοιπόρου του Ηρακλή, ευρέως γνωστών ως «θεών έναγωνίων», το γυμνάσιο αντιπροσώπευε την καλλιέργεια τόσο του πνεύματος όσο και του σώματος (βλ. ενδεικτικά μία αναθηματική επιγραφή προς τιμήν των δύο Θεών από το γυμνάσιο του Άι-Χανούμ, Canali de Rossi, 2004, 223, αρ. 381· για τη λατρευτική συσχέτιση των δύο θεοτήτων στον χώρο του γυμνασίου, βλ. Καζακίδη 2015, 62–4· Larson 2019, 49–64· Wallensten 2019, 252· σημαντικό είναι ένα χωρίο του Πλουτάρχου (*Hθ.* 736D), όπου καταγράφεται η διδασκαλία, μεταξύ άλλων, της γεωμετρίας, ρητορικής και μουσικής στο Διογέγειον).

Κατόπιν αυτών των επισημάνσεων, μπορούμε να επανέλθουμε στους Αθηναίους κοσμητές. Όπως ο Ερμηρακλής από τις Θεσπίες, έτσι και οι απεικονίσεις των εν λόγω αξιωματούχων, *mutatis mutandis*, παρακινούν τους εφήβους στην κατάκτηση της αρετής μέσω των έργων του μόχθου (χαρακτηριστική είναι η έμμετρη επιγραφή (*SEG* 43: 389) ενός Ερμηρακλή από την Έδεσσα, του 3ου αι. μ.Χ., στην οποία ο Ήρωας αναφέρεται ως «παιδευτής πρώτος»). Τόσο ο Όνασος όσο και ο σκληροτράχηλος Ηλιόδωρος –ο δεύτερος τιμώμενος από τους άρτι μνημένους στην πολεμική τέχνη κεστροφόρους εφήβους– παρουσιάζονται εν είδει Ερμή και Ηρακλή, καθώς και ως λαλούντα σύμβολα του Διογενείου (;) γυμνασίου (οι κέστροι ήσαν είδος βελών που εξακοντίζονταν από πολεμική μηχανή· βλ. μία εφηβική επιγραφή που αναφέρεται σε έναν «κεστροφύλακα», *IG* Π² 2245, 40). Η ανίδρυση των εν λόγω ερμαϊκών στηλών για την προβολή εξεχόντων αστών συμβάλλει καίρια στην κατανόηση της λειτουργίας των εν λόγω γλυπτών στα κατά τόπους γυμνάσια, καθώς και της ευρύτερης πρόσληψής τους στη μητροπολιτική Ελλάδα.

Παρότι η χρήση της πεσσόμορφης στήλης ως φορέα εικονιστικών κεφαλών αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο της αυτοκρατορικής τέχνης, ο αγαματικός τύπος της ιθυφαλλικής ερμαϊκής στήλης απέπνεε μία διακριτική ελληνικότητα, τουλάχιστον στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας (αναφορικά με τις ερμαϊκές/ πεσσόμορφες στήλες με εικονιστικές κεφαλές στη λατινική Δύση, βλ. Fejfer 2008, 229–33). Η διαπίστωση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ιθυφαλλικές ερμαϊκές στήλες με εικονιστικές κεφαλές της Αυτοκρατορικής περιόδου χρησιμοποιούνταν ως επί το πλείστον για την απεικόνιση ιδιωτών από τον κυρίως ελλαδικό χώρο (Smith 1998, 91· Fejfer 2008, 228–30· Fittschen 2008, 330–32). Επιπροσθέτως, ο εν λόγω αγαματικός τύπος δεν χρησιμοποιούνταν, εξ όσων γνωρίζουμε, για την απεικόνιση μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Δηλωτικό της μεγάλης δημοφιλίας των Ερμών στην ελληνορωμαϊκή Ανατολή, καθώς και των πολιτισμικών σημάτων τους, είναι ένα χωρίο του Λουκιανού, στο οποίο ο όρος «έρμογλύφος» χρησιμοποιείται για να αποδώσει την ιδιότητα του αγαματοποιού εν γένει (Λουκ. *Ένύπν.* 2· Smith 2008, 110–11).

Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τον ιδιαίτερο συναισθηματικό αντίκτυπο των ερμαϊκών προτομών στη Μέκκα των γραμμάτων και τεχνών Αθήνα. Ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., οι Ερμές είχαν αποκτήσει έναν εγγενώς παιδευτικό και τοπικό χαρακτήρα στην Αττική. Ο Πλάτων μας πληροφορεί πως ο πεφωτισμένος τύραννος Ίππαρχος (520–514 π.Χ.) είχε ανεγείρει πλήθος Ερμών στην Αττική ως οδόσημα, τα οποία έφεραν ηθικοπλαστικά αποφθέγματα του ιδίου, με σκοπό τη διαπαιδαγώγηση των ανθρώπων (Πλ. *Ίππαρχος* 228D–229B). Οι Ερμές αναδείχθηκαν σε ταυτολογικό σύμβολο της πόλης των Αθηνών καθώς και του δημοκρατικού πολιτεύματος κατά τον 5ο αι. π.Χ. Τονίζοντας τον αυτόχθονα χαρακτήρα τους, ο Ηρόδοτος επιμαρτυρεί την πελασγική προέλευση των ερμαϊκών στηλών, ενώ ιδιαίτερα παραδειγματική είναι η βίαη συλλογική αντίδραση στην αποκοπή των Ερμών το 415 π.Χ. (Ηρόδ. 2.51· Θουκ. 6.27.1· 6.60.2· για την ιστορία και τις πολιτικές σημάνσεις των Ερμών, βλ. Osborne 1985, 47–73· 2010, 342–67). Υπό αυτό το πρίσμα, συμπεραίνουμε ότι οι προαναφερθέντες κοσμητές παρουσιάζονται δυνάμει των πορτραίτων τους και των συνοδευτικών επιγραφών, τόσο ως υποδειγματικές μορφές του γυμνασίου όσο και ως υπερήφανοι *Αθηναίοι* πολίτες. Βάσει των προαναφερθέντων παραδειγμάτων από τον ελλαδικό χώρο, μπορούμε πλέον να προχωρήσουμε στα συμπεράσματα της εργασίας μας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το παρόν άρθρο ενέκυψε στη μελέτη μυθολογικών μεταφορών που απαντούν σε αγαλαμικές βάσεις, καθώς και σε όσους συνανήκοντες ανδριάντες ή πορτραίτα επιβιώνουν από τον ελλαδικό χώρο. Τα υπό εξέταση γλυπτά μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε ορισμένες στοιχειώδεις παρατηρήσεις αναφορικά με το αντικείμενο της έρευνάς μας. Το βασικό ερώτημα που τέθηκε ήταν κατά πόσον μπορούμε να ανιχνεύσουμε μία οργανική σχέση μεταξύ αγαλαμικών τύπων και συγκεκριμένων τιμητικών τίτλων ή διακρίσεων. Αναμφιβόλως, σε μία εποχή πρώιμης «παγκοσμιοποίησης», οι Έλληνες αστοί συχνά απεικονίζονταν σύμφωνα με τις στυλιστικές συμβάσεις της εποχής, υιοθετώντας διαδεδομένους-συμβατικούς τύπους (λ.χ. τύπος «arm-sling» ή «τύπος του Αισχίνη», «Αιδουμένη/*Pudicitia*, «Μεγάλη και Μικρή Ηρακλειώτισσα») ανεξαρτήτως των δημοσίων τιμών που λάμβαναν. Εντούτοις, ορισμένες περιπτώσεις δεικνύουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την απόδοση επί λίθου συγκεκριμένων τιμητικών όρων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτή η ανάγκη ικανοποιείτο μέσω της χρήσης αγαλαμικών τύπων που επιχωρίαζαν κυρίως στη μητροπολιτική Ελλάδα. Αυτή η τάση, η οποία κορυφώνεται κατά τον 2ο και πρώιμο 3ο αι. μ.Χ., αποτυπώνεται στην περίπτωση του αγάλματος της Ρηγίλλης από την Κόρινθο, καθώς και στις ερμαϊκές στήλες με εικονιστικές κεφαλές. Και στις δύο περιπτώσεις παρατηρείται η χρήση αγαλαμικών τύπων με ιδιαίτερη απήχηση στον ελλαδικό χώρο λόγω της ιστορικής βαρύτητας και των λατρευτικών σημάνσεών τους.

Αγαλαμικοί τύποι συνδεδεμένοι με το απώτατο ένδοξο παρελθόν «συνδιαλέγονταν» με ποικίλους μεταφορικούς τιμητικούς τίτλους. Ιστορικές και μυθολογικές μεταφορές ήσαν ιδιαίτερος δημοφιλείς στον ελλαδικό χώρο λόγω της καθολικής απήχησης του ιστορικού τοπίου ως *fons et origo* των γραμμάτων και τεχνών και, κατά συνέπεια, του μνημονικού πλούτου της «Παλαιάς Ελλάδος». Τοιουτοτρόπως, απαθανάτιζαν τις ιστορίες που κρίνονταν απαραίτητες για τη διαίωνιση της συλλογικής μνήμης, συμβάλλοντας στη συγκρότηση ενιαίων συναισθηματικών κοινοτήτων. Δημόσια ενεπίγραφα μνημεία, ανιδρυμένα προς τιμήν επιφανών ιδιωτών και άρρηκτα συνδεδεμένα με τα νάματα του κλασικού ιδεώδους, επικαλούνταν μια πολιτισμική γενεαλογία που οιστρηλατούσε τόσο τους Έλληνες όσο και τους Ρωμαίους διαδόχους τους. Δικαιολογούσαν δε την ηγετική θέση της ελληνικής *élite* υπό την αιγίδα του *imperium*.

Η σταδιακή υποχώρηση της χρήσης εικονιστικών αγαλμάτων ως μέσων τιμής των επιφανών αστών αποτελεί ένα ισχυρό *argumentum e contrario* αναφορικά με τον σημαίνοντα κοινωνικοπολιτικό ρόλο της εν λόγω πρακτικής κατά την πρώιμη και υψηλή Αυτοκρατορική περίοδο. Συγκεκριμένα, περίπου από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. και εφεξής, παρατηρείται μία δραματική μείωση του ρυθμού ανέγερσης τιμητικών ανδριάντων ιδιωτών σε κεντρικά σημεία των πόλεων (Prusac-Lindhagen 2016, 47–57· Smith 2016, 1–27). Συνάμα, επιδεινώνεται το φαινόμενο της ενδημικής επανάχρησης αυτοκρατορικών και ιδιωτικών πορτραίτων, ενίοτε με

άκομψες επεμβάσεις στα χαρακτηριστικά του προσώπου, ανεξαρτήτως της χρονολογίας της αρχικής ανάθεσης (Prusac-Lindhagen 2016). Αυτή η εξέλιξη συνοδεύεται από δραστικές μεταβολές στην ορολογία των σχετικών επιγραφών, το ύφος των οποίων πλέον παραπέμπει περισσότερο στη γλώσσα των ταφικών επιγραμμάτων (Griesbach 2011, 97–8). Οι Barbara Borg και Christian Witschel (Borg και Witschel 2001, 47–120· Borg 2007, 43–77) έχουν καταδείξει με πειστικά επιχειρήματα ότι αυτή η μεταλλαγή συσχετίζεται αφενός με τις δυσχερείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της περιόδου, και αφετέρου με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος της ρωμαϊκής *élite* προς εναλλακτικές πρακτικές αυτοπροβολής και τιμής (όπως η διοργάνωση αγώνων, οι τελετουργικές πομπές κ.ά). Η μελλοντική ανακάλυψη νέων εικονιστικών αγαλμάτων, συνοδευόμενων από τις συνανήκουσες ενεπίγραφες βάσεις τους, θα συμβάλει περαιτέρω στην κατανόηση των τιμητικών ανδριάντων της Αυτοκρατορικής περιόδου ως φορέων πολιτισμικά συγκεκριμένων αξιών και συμπεριφορών, έναντι αγαλμάτων χρηστικών, παρομοίων με υποκριτές («άνδριάντας όμοίους είναι τοῖς ὑποκριταῖς») κατά τον Δίωνα Χρυσόστομο (Δίων Χρυσ. *Λόγοι* 31.155).

BIBLIOGRAPHY

- Alcock, S.E. 2002. *Archaeologies of the Greek Past: Landscape, Monuments, and Memories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alston, R., και O.M. van Nijf, Επιμ. 2011α. *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*. Leuven, Paris και Walpole, MA: Peeters.
- . 2011β. «Political Culture in the Greek City after the Classical Age: Introduction and Preview». Στο *Political Culture in the Greek City after the Classical Age*, επιμ. R. Alston και O.M. van Nijf, 1–26. Leuven – Paris – Walpole, MA: Peeters.
- Ameling, W. 1983. *Herodes Atticus*. 2 τόμοι. Subsidia Epigraphica 11. Hildesheim – New York: Georg Olms.
- Azoulay, V. 2017. *The Tyrant-Slayers of Ancient Athens: A Tale of Two Statues*. Μτφ. J. Lloyd. New York: Oxford University Press.
- Biard, G., Y. Kalliontzis, και A. Charami. 2017. «La base des Muses au sanctuaire de l'Hélicon». *BCH* 141, αρ. 2: 697–752.
- Βλαχογιάννη, Ε. 2018. «Το 'Διογένειον' και οι Ερμαϊκές Στήλες των "Κοσμητών»». Στο *Hadrianus-Αδριανός: Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια* (τρίγλωσση έκδοση), επιμ. Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου και Ε. Παρί, 162–65. Αθήνα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
- Blok, J. 2017. *Citizenship in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonanno, D. 2023. *Nemesis: rappresentazioni e pratiche culturali nella Grecia antica*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Borg, B.E. 2007. «Bilder für die Ewigkeit oder glanzvoller Auftritt? Zum Repräsentationsverhalten der stadtrömischen Eliten im dritten Jahrhundert nach Christus». Στο *Statuen in der Spätantike*, επιμ. F.A. Bauer και C. Witschel, 43–77. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- . 2019. «Herodes Atticus in Rome: the Triopion Reconsidered». Στο *Visual Histories of the Classical World. Essays in Honour of R.R.R. Smith*, επιμ. C. Draycott, R. Raja, K. Welch και W. Wootton, 317–30. Turnhout: Brepols.
- Borg, B.E., και C. Witschel. 2001. «Veränderungen im Repräsentationsverhalten der römischen Eliten während des 3. Jhs. n. Chr». Στο *Inscriptliche Denkmäler als Medien der Selbstdarstellung in der römischen Welt*, επιμ. G. Alföldy και S. Panciera, 47–120. Stuttgart: Steiner.
- Bousquet, J. 1964. «Inscriptions grecques concernant des Romains». *BCH* 88, αρ. 2: 607–15.
- Brigger, E. 2002. «Roman 'Adaptations' of Classical Greek Cult Statues: The Case of the Nemesis of Rhamnous». *MeditArch* 15: 73–9.
- Bumke, H. 2008. «Vom Verhältnis der Römer zu den Kultbildern der Griechen». Στο *Original und Kopie: Formen und Konzepte der Nachahmung in der antiken Kunst. Akten des Kolloquiums in Berlin, 17.–19. Februar 2005*, επιμ. C. Kunze, K. Junker και A. Stähli, 109–33. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Byrne, S.G. 2003. *Roman Citizens of Athens*. Leuven: Peeters.
- Camia, F., και M. Kantiréa. 2010. «The Imperial Cult in the Peloponnese». Στο *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, επιμ. A.D. Rizakis και C.E. Lepenioti, 375–406. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας.
- Camia, F., και A.D. Rizakis, επιμ. 2008. *Pathways to Power: Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire: Proceedings of the International Workshop Held at Athens, Scuola Archeologica Italiana di Atene, 19 December 2005*. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Canali de Rossi, F. 2004. *Iscrizioni dello Estremo Oriente Greco: un repertorio*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 65. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- . 2007. *Filius publicus. ΥΙΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ e titoli affini in iscrizioni greche di età imperiale*. Studi sul vocabolario dell'evergesia 1. Roma: Herder.
- Caneva, S.G., και J. Wallensten. 2023. «Connecting Present with a Canonized Past. Neos and Nea for Individuals in the Imperial Period». *RHR* 4: 657–722.
- Chaniotis, A. 2012. «Moving Stones: The Study of Emotions in Greek Inscriptions». Στο *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 91–129. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 52. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- . 2014. «Η ζωή των αγαλμάτων». *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 89, αρ. 2: 246–97.
- . 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian (336 BC–AD 138)*. London: Profile Books.
- . 2021. «Display, Arousal, and Performance of Emotions: Introduction». Στο *Unveiling Emotions III: Arousal, Display, and Performance of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 9–30. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 63. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- . 2024. «Remembering Emotions». Στο *Memory and Emotions in Antiquity: Ancient Emotions IV*, επιμ. G. Kazantzidis και D. Spatharas, 85–100. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Connelly, J.B. 2007. *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Daehner, J., επιμ. 2007. *The Herculeum Women: History, Context, Identities*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Davies, M. και S.B. Pomeroy. 2012. «Marcellus of Side's Epitaph on Regilla (IG XIV 1389): An Historical and Literary Commentary». *Prometheus* 38, αρ. 1: 3–34.
- D'Ambra, E. 2005. «Kosmetai, the Second Sophistic and Portraiture in the Second Century». Στο *Periclean Athens*

- and its Legacy: Problems and Perspectives (Essays in Honor of J.J. Pollitt), επιμ. J.M. Barringer και J.M. Hurwit, 201–16. Austin: University of Texas Press.
- Davies, G. 2018. *Gender and Body Language in Roman Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Lisle, C. 2020. 12 Μαΐου. «The Ephebate in Roman Athens: Outline and Catalogue of Inscriptions». *AIO Papers* 12: 1–103. https://www.atticinscriptions.com/media/papers/pdf/AIO_Papers_12_-_The_Ephebate_in_Roman_Athens_Jp438vd.pdf
- Δεσπίνης, Γ.Ι. 1971. *Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου*. Αθήνα: Ερμής.
- De Ste. Croix, G.E.M. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. London: Duckworth.
- Di Cesare, R. 2018. «Hellenistic Gymnasia in the Heart of Athens: Change and Continuity». Στο *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*, επιμ. U. Mania και M. Trümper, 215–36. Berlin: Topoi.
- Dickenson, C.P. 2017. «Public Statues as a Strategy of Remembrance in Roman Messene». Στο *Strategies of Remembering in Greece under Rome*, επιμ. T.M. Dijkstra, I.N.I. Kuin, M. Moser και D. Weidgenannt, 125–42. Leiden: Sidestone Press.
- _____. 2021. «Antique Statuary and Urban Identity in Roman Greece». Στο *Urban Space and Urban History in the Roman World*, επιμ. M. Flohr, 111–39. London και New York: Routledge.
- Dillon, S. 2006. *Ancient Greek Portrait Sculpture: Contexts, Subjects, and Styles*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2010. *The Female Portrait Statue in the Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2021. «Portrait Statues in the Athenian Agora in the Roman Period: The Archaeological Evidence». Στο *Public Statues Across Time and Cultures*, επιμ. C.P. Dickenson, 56–80. London και New York: Routledge.
- Dillon, S., M. Prusac-Lindhagen και A.K. Lundgren, επιμ. 2021. *The Portrait Face: Understanding Realism and Verism in Greek and Roman Portraiture*. Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens 11. Athens: The Norwegian Institute at Athens.
- Di Napoli, V. 2017. «στά[ν]αι δὲ αὐτοῦ και κατὰ φυλὴν ἀνδριάντας ἐν τῷ προσκηνίῳ»: Honorary Statues in the Theatres of Roman Greece». Στο *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, επιμ. A. Heller και O.M. van Nijf, 397–431. Leiden: Brill.
- Dirven, L. 1999. *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Leiden: Brill.
- Edwards, C.M. 1990. «Tyche at Corinth». *Hesperia* 59, αρ. 3: 529–42.
- Engelmann, H, και R. Merkelbach. 1973. *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai*, Τόμος 2. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 2. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Engelmann, H., D. Knibbe, και R. Merkelbach. 1980. *Die Inschriften von Ephesos*, Τόμος 4. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 14. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Engels, J. 2005. «Ἄνδρες ἔνδοξοι or ‘Men of High Reputation’ in Strabo’s Geography». Στο *Strabo’s Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia*, επιμ. D. Dueck, H. Lindsay και S. Pothecary, 129–43. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fejfer, J. 2008. *Roman Portraits in Context*. Berlin και New York: De Gruyter.
- _____. 2015. «Statues of Roman Women and Cultural Transmission: Understanding the So-called Ceres Statue as a Roman Portrait Carrier». Στο *Tradition: Transmission of Culture in the Ancient World*, επιμ. J. Fejfer, M. Moltesen και A. Rathje, 85–116. Acta Hyperborea 14. Museum Tusulanum Press – University of Copenhagen.
- Fittschen, K. 2008. «Über den Beitrag der Bildhauer in Athen zur Kunstproduktion im römischen Reich». Στο *Athens during the Roman Period. Recent Discoveries, New Evidence*, επιμ. S. Vlizos, 325–36. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Fittschen, K., και P. Zanker. 1985. *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom 1. Kaiser und Prinzenbildnisse*. 2 τόμοι. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Follet, S. 1976. *Athènes au IIe et au IIIe siècle. Études chronologiques et prosopographiques*. Paris: Les Belles Lettres.
- Frija, G. 2023. « Les femmes de la famille impériale, jeunes et « nouvelles déesses » dans les provinces grecques de l’empire romain ». *RHR* 4: 631–55.
- Foucault, M. 1986. *The Care of the Self. Volume 3 of the History of Sexuality*. Μτφ R. Hurley, New York: Pantheon Books.
- Gauthier, P. 1984. «Les cités hellénistiques: épigraphie et histoire des institutions et des régimes politiques». Στο *Πρακτικά του Η’ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, Αθήνα 3–9 Οκτωβρίου 1982*, επιμ. Α.Γ. Καλογεροπούλου, 82–107. Τόμος 1. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Giannakopoulos, N. 2008. «Remarks on the Honorary Titles υἱὸς βουλῆς, υἱὸς δήμου and υἱὸς πόλεως in Roman Asia Minor». Στο *Pathways to Power. Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*, επιμ. A.D. Rizakis και F. Camia, 251–68. Tripodes 6. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Gleason, M.W. 1995. *Making Men: Sophists and Self-Presentation in Ancient Rome*. Princeton: Princeton University Press.
- _____. 2006. «Greek Cities under Roman Rule». Στο *A Companion to the Roman Empire*, επιμ. D.S. Potter, 228–49. Malden, Mass.: Blackwell.
- Goette, H.R. 2019. «The Portraits of Herodes Atticus and His Circle». Στο *Handbook of Greek Sculpture*, επιμ.

- O. Palagia, 225–58. Τόμος 1. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Gradel, I. 2002. *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Graindor, P. 1915. «Les cosmètes du Musée d'Athènes». *BCH* 39: 241–401.
- Griesbach, J. 2011. «Eine Krise des 'portrait habit'? Zu den Aufstellungskontexten von Ehren- und Porträtstatuen im 3. Jh. n. Chr.». Στο *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, επιμ. S. Faust και F. Leitmeir, 77–110. Berlin: Verlag Antike.
- Habicht, C. 1997. *Athens from Alexander to Antony*. Μτφ. D.L. Schneider. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press.
- Heller, A. 2020. *L'âge d'or des bienfaiteurs: titres honorifiques et sociétés civiles dans l'Asie Mineure d'époque romaine: Ier s. av. J.-C.-s. – IIIe apr. J.-C.* Genève: Droz.
- Heller, A., και O.M. van Nijf, επιμ. 2017α. *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*. Leiden: Brill.
- _____. 2017β. «Introduction: Civic Honours, from Classical to Roman Times». Στο *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, επιμ. A. Heller και O.M. van Nijf, 1–27. Leiden: Brill.
- Hornum, M.B. 1993. *Nemesis, the Roman State, and the Games*. Leiden: E.J. Brill.
- Hughes, D.D. 1999. «Hero Cult, Heroic Honors, Heroic Dead: Some Developments in the Hellenistic and Roman Periods». Στο *Ancient Greek Hero Cult: Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, Organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21–23 April 1995*, επιμ. R. Hägg, 167–75. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Hutton, W. 2005. *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θέμελης, Π. 1994. «Artemis Ortheia at Messene, the Epigraphical and the Archaeological Evidence». Στο *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence, International Seminar at the Swedish Institute at Athens, 22–24 November 1991*, επιμ. R. Hägg, 101–22. Stockholm: Åström.
- _____. 2003. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 155: 75–105.
- _____. 2004. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 156: 63–96.
- _____. 2005. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 157: 21–55.
- _____. 2007. «ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΣΗΝΗΣ». *Prakt* 160: 39–65.
- _____. 2010. *Τα Θέατρα της Μεσσηνίας*. Αθήνα: Διάζωμα.
- _____. 2019α. *Αρχαία Μεσσηνία*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
- _____. 2019β. «The Sculpture of Messene» Στο *Handbook of Greek Sculpture*, Τόμος 1, επιμ. O. Palagia, 536–76. Berlin – Boston: De Gruyter.
- Jones, C.P. 2010. *New Heroes in Antiquity: From Achilles to Antinoos*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jones, L. και W. Ameling. 1994. *The Inscriptions of Heraclea Pontica*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 47. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- _____. 2011. «Julius Nicanor Again». *ZPE* 178: 79–83.
- Καζακίδη, Ν. 2015. *Εικόνες εν γυμνασίω: Έργα Γλυπτικής στο Ελληνιστικό Γυμνάσιο. Ηπειρωτική Ελλάδα και Νησιά του Αιγαίου*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2018. «The Posthumous Depiction of Youths in Late Hellenistic and Early Imperial Gymnasia». Στο *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes*, επιμ. U. Mania και M. Trümper, 237–52. Berlin: Topoi.
- _____. 2023. «Greek Gymnasium and Roman Power». Στο *Les mille visages de l'honneur: actes de IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine: 8–9 novembre 2019, Arles*, επιμ. G. Biard, V. Gaggadis-Robin και N. de Larquier, 77–89. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Kajava, M. 2004. «Hestia Hearth, Goddess, and Cult». *HSCP* 102: 1–20.
- Kaltsas, N. 2002. *Sculpture in the National Archaeological Museum*. Μτφ. D. Hardy. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Kapetanopoulos, E. 1992–1998. «The Reform of the Athenian Constitution under Hadrian». *Horos* 10: 215–37.
- Καρανασάση, Π. 2018. «Γυναικεία Εικονιστικά Αγάλματα στη Ρωμαϊκή Κρήτη. Εικονογραφία και Κοινωνικές Προβολές». Στο *Γλυπτική και Κοινωνία στη Ρωμαϊκή Ελλάδα. Καλλιτεχνικά Προϊόντα, Κοινωνικές Προβολές*, επιμ. Π. Καρανασάση, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου και Δ. Δαμάσκος, 239–56. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- _____. 2019. «Ένα Νέο Πορτρέτο του Αντινόου από το Ιερό της Νεμέσεως στον Ραμούντα». Στο *Αριστεία: Μελέτες προς Τιμήν της Όλγας Παλαγγιά / Excellence: Studies in Honour of Olga Palagia*, επιμ. H.R. Goette και I. Leventi, 289–300. Internationale Archäologie. Studia honoraria 38. Rahden, Westf.: Verlag Marie Leidorf.
- _____. 2021. «Tradition und Innovation bei der Rezeption von Statuentypen im römischen Griechenland». Στο *Appropriation Processes of Statue Schemata in the Roman Provinces = Aneignungsprozesse antiker Statuenschemata in den römischen Provinzen*, επιμ. J. Lipps, M. Dorka Moreno και J. Griesbach, 187–207. Material Appropriation Processes in Antiquity 1. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Καρούζος, Χ.Ι.. 2017. Ανατύπωση. *Το Μουσείο της Θήβας. Περικαλλές άγαλμα – εξεπίσημ' ουκ αδαής*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Αρχική έκδοση, Αθήνα: χ.ό., 1934.
- Katakis, S.E. 2022. «Sculpture for 'Ordinary' people in

- 2nd-century Achaean». Στο *The Province of Achaia in the 2nd Century CE*, επιμ. Α. Kouremenos, 247–82. London: Routledge.
- _____. 2023. «Les statues honorifiques dans un sanctuaire hors de la ville: le cas du sanctuaire d'Apollon et d'Asclépios à Épidaure à l'époque romaine». Στο *Les mille visages de l'honneur: actes de IIIes Rencontres autour de la sculpture romaine: 8–9 novembre 2019, Arles*, επιμ. G. Biard, V. Gaggadis-Robin και N. de Larquier, 49–63. Bordeaux: Ausonius Éditions.
- Keesling, C.M. 2017a. *Early Greek Portraiture: Monuments and Histories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2017β. «Greek Statue Terms Revisited: What does ἀνδριάς Mean?». *GRBS* 57: 837–61.
- Kent, J.H. 1966. *The Inscriptions, 1926–1950. Corinth* 8, αρ. 3. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Κουμανούδης, Σ.Α. 1861. «Εκθεσις». *Prakt*: 12–27.
- Krumeich, R. 2004. «'Klassiker' im Gymnasium. Bildnisse attischer Kosmeten der mittleren und späten Kaiserzeit zwischen Rom und griechischer Vergangenheit». Στο *Paideia: The World of the Second Sophistic*, επιμ. B.E. Borg, 131–55. Berlin και New York: De Gruyter.
- _____. 2008. «Vom Haus der Gottheit zum Museum? Zu Ausstattung und Funktion des Heraion von Olympia und des Athenatempels von Lindos». *AntK* 51: 73–95.
- Lafond, Y. 2006. *La mémoire des cités dans le Péloponnèse d'époque romaine: IIe siècle avant J.-C.-IIIe siècle après J.-C.* Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- _____. 2018. «Sparta in the Roman Period». Στο *A Companion to Sparta*, επιμ. A. Powell, 403–22. 2 τόμοι. Hoboken, NJ: Wiley Blackwell.
- Larson, J. 2019. «Hermes and Heracles». Στο *Tracking Hermes, Pursuing Mercury*, επιμ. J.F. Miller και J.S. Clay, 49–64. Oxford: Oxford University Press.
- Lattanzi, E. 1968. *I ritratti dei cosmeti nel Museo nazionale di Atene*. *StArch* 9. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Lefebvre, H. 1991. *The Production of Space*. Μτφ. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.
- Lozano, F. 2004. «Thea Livia in Athens: Redating IG II² 3242». *ZPE* 148: 177–80.
- Luraghi, N. 2008. *The Ancient Messenians Constructions of Ethnicity and Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ma, J. 2013. *Statues and Cities: Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2024. *Polis: A New History of the Ancient Greek City-State from the Early Iron Age to the End of Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.
- Margariti, K. 2017. *The Death of the Maiden in Classical Athens*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Meritt, B.D. 1931. *Greek Inscriptions, 1896–1927. Corinth* 8, αρ. 1. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nollé, J., και F. Schindler. 1991. *Die Inschriften von Selge. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 37. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Oliver, J.H. 1980. «Honor for an Athenian Cosmete». *ZPE* 37: 97–8.
- Osborne, R. 1985. «The Erection and Mutilation of the Hermai». *CCJ* 31: 47–73.
- _____. 2010. *Athens and Athenian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palagia, O. 2000. «Meaning and Narrative Techniques in Statue-Bases of the Pheidon Circle». Στο *Word and Image in Ancient Greece*, επιμ. N.K. Rutter και B.A. Sparkes, 53–78. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Πέππα-Παπαϊωάννου, Ε. 2006. «Αρχαιολογικές Έρευνες στο 'Διογένειον Γυμνάσιον' στην Αθήνα (2002–2003)». Στο *Ευεργεσία: Τόμος Χαριστήριος στον Παναγιώτη Ι. Κοντό*, επιμ. Ι.Κ. Προμπονάς και Π. Βαλαβάνης, 629–46. 2 τόμοι. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πετράκος, Β.Χ. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος. Σύνοψη των Ανασκαφών και των Ερευνών (1813–1998) 1. Τοπογραφία*. 2 τόμοι. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Pitt-Rivers, J. 1965. «Honour and Social Status». Στο *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, επιμ. J.G. Peristiany, 19–77. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Pollitt, J.J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge και New York: Cambridge University Press.
- Poloczek, S. 2021. «Dionysus and Legitimation of Imperial Authority by Myth in First and Second Century Rome: Caligula, Domitian, Hadrian». Στο *Dionysus and Politics: Constructing Authority in the Graeco-Roman World*, επιμ. F. Doroszewski και D. Karłowicz, 124–41. London: Routledge.
- Pomeroy, S.B. 2002. *Spartan Women*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2007. *The Murder of Regilla: A Case of Domestic Violence in Antiquity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Portale, E.C. 2013. «Augustae, Matrons, Goddesses: Imperial Women in the Sacred Space». Στο *Roman Power and Greek Sanctuaries. Forms of Interaction and Communication*, επιμ. M. Galli, 205–43. Tripodes 14. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Price, S. 1986. *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prusac-Lindhagen, M. 2016. *From Face to Face: Recarving of Roman Portraits and the Late-antique Portrait Arts*. *Monumenta Graeca et Romana* 18. 2η έκδ. Leiden – Boston: Brill.
- _____. 2019. «The Kosmētai Portraits in Third Century Athens. Recutting, Style, Context and Patronage». *ActaAArtHist* 30: 139–67.

- Richter, G.M.A., και R.R.R. Smith. 1984. *Portraits of the Greeks*. Oxford: Phaidon.
- Rizakis, A.D. 2015. «The Greek Ruling Class under the Empire: A Privileged Mediator between Rome and the Cities». *Kodai – Journal of Ancient History* 16: 143–60.
- Robert, L. 1960. «Recherches épigraphiques». *REÁ* 62: 276–361.
- Rosenwein, B.H. 2006. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca, N.Y. - London: Cornell University Press.
- Ρωμοπούλου, Κ. 1997. *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Şahin, M.Ç. 1982. *Die Inschriften von Stratonikeia. Laguna, Stratonikeia und Umgebung*, Τόμος 2, αρ. 1. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 22, αρ. 1. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- _____. 1999. *Die Inschriften von Perge*, Τόμος 1. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 54. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GmbH.
- Schmalz, G.C.R. 2009. *Augustan and Julio-Claudian Athens: A New Epigraphy and Prosopography*. *Mnemosyne* 302. Leiden: Brill.
- Schwalter, D.N. 2014. «Regilla Standing By: Reconstructed Statuary and Re-inscribed Bases in Fourth-Century Corinth. Στο *Corinth in Contrast: Studies in Inequality*, επιμ. S.J. Friesen, S.A. James και D.N. Schwalter, 166–83. Supplements to *Novum Testamentum* 155. Boston και Leiden: Brill.
- Schröder, T. 2011. «Porträtstilisierungen der lokalen Eliten in Athen im 2. und 3. Jh. Kontinuität oder Umbruch in severischer Zeit? Mit einem Beitrag zur kaiserlichen Selbstdarstellung des Jahres 193». Στο *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, επιμ. S. Faust και F. Leitmeir, 34–76. Berlin: Verlag Antike.
- Scranton, R. 1951. *Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple*. *Corinth* 1, αρ. 3. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Siekierka, P., K. Stebnicka, και A. Wolicki. 2021. *Women and the Polis: Public Honorific Inscriptions for Women in the Greek Cities from the Late Classical to the Roman Period*. 2 τόμοι. Berlin και Boston: De Gruyter.
- Smith, R.R.R. 1998 «Cultural Choice and Political Identity in Honorific Portrait Statues in the Greek East in the Second Century A.D.». *JRS* 88: 56–93.
- _____. 2006. *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias. Aphrodisias: Results of the Excavation at Aphrodisias in Caria* 2. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- _____. 2008. «Sculptors' Workshops: Inscriptions, Images, and Archaeology» Στο *Aphrodisias'tan Roma Portreleri/Roman Portraits from Aphrodisias* (διγλωσση έκδοση), επιμ. R.R.R. Smith και J.L. Lenaghan, 103–19. Κωνσταντινούπολη: Yapı Kredi Yayınları.
- _____. 2016. «Statue Practice in the Late Roman Empire: Numbers, Costumes, and Style». Στο *The Last Statues of Antiquity*, επιμ. R.R.R. Smith και B. Ward-Perkins, 1–27. Oxford: Oxford University Press.
- Spaeth, B.S. 2017. «Greek Gods or Roman? The Corinthian Archaistic Blocks and Religion in Roman Corinth». *AJA* 121, αρ. 3: 397–423.
- Spawforth, A.J.S. 1985. «Families at Roman Sparta and Epidauros: Some Prosopographical Notes». *BSA* 80: 191–258.
- _____. 2012. *Greece and the Augustan Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stafford, E. 2013. «The People to the Goddess Livia: Attic Nemesis and the Roman Imperial Cult». *Kernos* 26: 205–38.
- Stirling, L.M. 2018. «From Mystery Masterpiece to Roman Artwork: The Journey of the Aspasia Statue Type in the Roman Empire». Στο *Roman Artists, Patrons, and Public Consumption: Familiar Works Reconsidered*, επιμ. B. Longfellow και E. Perry, 88–116. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Strazdins, E. 2023. *Fashioning the Future in Roman Greece: Memory, Monuments, Texts*. Oxford: Oxford University Press.
- Sturgeon, M.C. 2003. «Sculpture at Corinth, 1896–1996». Στο *Corinth, The Centenary: 1896–1996*, επιμ. C.K. και N. Bookidis, 351–68. *Corinth* 20. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.
- Themelis, P., και K. Sidiropoulos. 2015. «The Theatre at Messene: Building Phases and Masons' Marks». Στο *The Architecture of the Ancient Greek Theatre: Acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens 27–30 January 2012*, επιμ. R. Frederiksen, E.R. Gebhard και A. Sokolicek, 203–27. Aarhus: Aarhus University Press.
- Theodoropoulou, M. 2012. «The Emotion Seeks to be Expressed: Thoughts from a Linguist's Point of View». Στο *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*, επιμ. A. Chaniotis, 433–68. Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 52. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tobin, J. 1997. *Herodes Attikos and the City of Athens: Patronage and Conflict under the Antonines*. Amsterdam: Gieben.
- Trimble, J. 2011. *Women and Visual Replication in Roman Imperial Art and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Bremen, R. 1996. *The Limits of Participation: Women and Civic Life in the Greek East in the Hellenistic and Roman Periods*. Amsterdam: Gieben.
- Van Nijf, O.M. 2010. «Being Termessian: Local Knowledge and Identity Politics in a Pisidian City». Στο *Local Knowledge and Microidentities in the Imperial Greek World*, επιμ. T. Whitmarsh, 163–88. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2011. «Public Space and Political Culture in Roman Termessos». Στο *Political Culture in the Greek*

- City after the Classical Age*, επιμ. R. Alston και O.M. van Nijf, 215–42. Leuven – Walpole, MA: Peeters.
- _____. 2013. «Affective Politics: The Emotional Regime in the Imperial Greek City». Στο *Unveiling Emotions II: Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture*, επιμ. A. Chaniotis και P. Ducrey, 351–68. Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien 55. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Vorster, C. 2007. «Greek Origins: The Herculaneum Women in the Pre-Roman World». Στο *The Herculaneum Women: History, Context, Identities*, επιμ. J. Daehner, 112–39. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Wallensten, J. 2017. «New Gods for a New World: Observations on an Epigraphic Interplay between Greeks and Romans (part 1)». *Cultural Anthropology and Ethnosemiotics* 3, αρ. 4: 25–40.
- _____. 2018. «New Gods for a New World: Observations on an Epigraphic Interplay between Greeks and Romans (part 2)». *Cultural Anthropology and Ethnosemiotics* 4, αρ. 1: 37–48.
- _____. 2019. «Hermes as Visible in Votive Inscriptions». Στο *Tracking Hermes, Pursuing Mercury*, επιμ. J.F. Miller και J.S. Clay, 245–70. Oxford: Oxford University Press.
- Woolf, G. 1994. «Becoming Roman, Staying Greek: Culture, Identity and the Civilizing Process in the Roman East». *CCJ* 40: 116–43.
- Worthington, I. 2021. *Athens After Empire: A History from Alexander the Great to the Emperor Hadrian*. New York: Oxford University Press.
- Wrede, H. 1981. *Consecratio in formam deorum: vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Xydopoulos, I. 2021. «'Adopted' by the City: *Hyios Poleos* and Relevant Honorary Titles in Inscriptions from Roman Macedonia». Στο *Αρχαία Μακεδονία VIII: Η Μακεδονία από τον Θάνατο του Φιλίππου Β' ως την Άνοδο του Αυγούστου στην Εξουσία: Ανακοινώσεις κατά το Όγδοο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 21–24 Νοεμβρίου 2017*, επιμ. Β. Παππάς και Δ. Τερζοπούλου, 785–801. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Zanker, P. 1995. *Die Maske des Sokrates: das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst*. München: Beck.
- Zoumbaki, S.B. 2008. «On the Vocabulary of Supremacy: The Question of *Proteuontes* Revisited». Στο *Pathways to Power: Civic Elites in the Eastern Part of the Roman Empire*, επιμ. A.D. Rizakis και F. Camia, 221–39. *Tripodes* 6. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.